

SINTEZA ISTRAŽIVANJA

*Veselin Vukotić**

A) OPŠTE INFORMACIJE I METODOLOŠKA PITANJA

1. POTPROJEKAT: EKONOMSKI RAZVOJ

Ovaj potprojekat je jedan od deset potprojekata u okviru makroprojekta *Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti*, koji se realizuje u CANU.

U okviru potprojekta je obrađeno 16 tematskih cjelina. Svaku od ovih cjelina obrađivao je jedan autor. Svi pojedinačni prilozi su stavovi autora. Svaki autor je imao potpunu slobodu da, u okviru projektnog zadatka, iznese svoje mišljenje i stavove.

Znači, iza ovog potprojekta (kao i ostalih) ne stoje institucije, već individualni doprinos pojedinih ekonomista iz Crne Gore i okruženja.

Potprojekat je imao svoja pravila i metodologiju saradnje.

Rezultati potprojekta su saopšteni u ovoj knjizi, a u dva nivoa:

- prvi nivo – *Sinteza istraživanja*;
- drugi nivo – *Pojedinačni prilozi članova istraživačkog tima*.

Projektni zadatak sadrži sljedeće komponente:

- ekonomija i održivost;
- kompetitivnost crnogorske ekonomije;
- znanje, tehnologija i ekonomija;
- projektovani razvoj;
- radna snaga i zaposlenost;
- vlasništvo;
- regionalni razvoj;
- integrisanje u međunarodne strukture;
- dominantni pravci razvoja.

* Prof. dr Veselin Vukotić, Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG, Podgorica; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica; Institut društvenih nauka, Beograd

Tokom izrade potprojekta ukazala se potreba za *proširivanjem* zadatka potprojekta „Ekonomski razvoj” u određenim oblastima:

- zdravstvo;
- kulturni aspekti razvoja;
- socijalni aspekti razvoja;
- struktura crnogorske ekonomije;
- uticaj krize na današnje stanje u ekonomiji;
- uloga države u ekonomskom razvoju.

Analiza svih aspekata ekonomskog razvoja, koja je istraživana u ovom potprojektu, pošla je od analize i pretpostavke razvoja u sljedećim razvojnim dokumentima:

1) Momir Đurović, *Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti*, dokument CANU, 2008.

2) Analize strategija u pojedinim oblastima koje je usvojila Vlada Crne Gore, posebno *Strategije održivog razvoja* i *Strategije razvoja preduzetništva*.

3) Analize razvojnih dokumenata EU, posebno: Lisabonski sporazum i dokumenta EU – 2020.

4) Analize Milenijumskih ciljeva.

5) Analize dokumenata i strategija pojedinih institucija u vezi sa ekonomskim slobodama, kompetitivnošću, tehnološkim reformama (Svjetska banka, Međunarodni monetarni fond, Heritage fondacija, Ujedinjene nacije, OECD...).

6) Nalazi istraživanja pojedinih nacionalnih instituta, posebno: Vienna Institute for International Economic Studies – WIIW, Beč, Austrija; The Center for European Policy Studies – CEPS, Brisel; Fernand Braudel Center for the Study of Economics, Binghamton University, New York, USA; CATO Institut, Vašington, USA; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica.

7) Nalazi istraživanja ostalih potprojekata makroprojekta „Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti”.

2. ŠTA JE IDEJA SINTEZE ISTRAŽIVANJA?

Shodno dogovoru tima koji koordinira makroprojektom, sintetička studija je koncipirana na operativnoj ideji: *opis stanja – ključni problemi – pravci rješenja*.

Polazeći od ovog metodološkog principa, Sinteza istraživanja, odnosno Sintetička studija „uvezuje” nalaze i ideje iz svih 16 autorskih priloga.

Radi se o holističkom prilazu – odnosno ideja je kako uvezati ovaj potprojekat u jednu cjelinu, sa stanovišta *svakog pojedinačnog priloga*. Isto tako, *Sintetička studija* omogućava da se razumije kako i gdje se u ovaj potprojekat uključuju i mogu uključiti nalazi ostalih potprojekata.

Sintetička studija je na neki način uputstvo za čitanje autorskih radova. Isto tako, sintetička studija ovog projektnog okvira kanališe sintezu sa ostalim potprojektima i uvezivanje cjeline i ključnih područja makroprojekta.

3. ŠTA JE METODOLOŠKA OSNOVA PROJEKTA?

Ovo je važno pitanje. To je i razlog zbog kojega je istraživački tim na potprojektu „Ekonomija i razvoj” imao više rasprava (oko 7, ne uključujući stalnu e-mail komunikaciju) o metodologiji ovog projekta, o njegovoj cjelini. Namjera je bila da se izbjegne da svako saopštava svoje misli van nekog metodološkog okvira (konteksta).

Taj metodološki okvir smo na kraju izrazili kroz cilj razvoja: **BOGATSTVO SVAKOG POJEDINCA I RAZVOJ SISTEMA VRIJEDNOSTI ZASNOVANOG NA BOGATSTVU I ZNANJU.**

Smatrali smo da bogatstvo kao cilj može mnogo bolje da nas integriše sa evropskim tržištem i globalnom ekonomijom. Pošli smo od misli gorostasa Lava Nikolajeviča *Tolstoja*: „Sve srećne porodice (bogatstvo u širem shvatanju) liče jedna na drugu. Sve nesrećne (siromaštvo u širem smislu) nesrećne su na svoj način”. Fokuserali smo se na to šta treba da prihvatimo od razvijenih, da bismo i mi to bili, a manje se bavili našim specifičnostima i tekućim raspravama koje se bave nama kao samima sobom, na platformi: „Sve je u svijetu savršeno, samo je ovdje naopako”.

Mi smo pošli od toga da bi ljudi sa ovog područja, kada bi im se otvorile mogućnosti samopouzdanja i vjere u sebe i razvio institucionalni ambijent ekonomskih sloboda, mogli da vuku naprijed i budu konkurentni na svjetskom tržištu. Ta tvrdnja ima uporište u istraživanjima prof. dr Todora Bakovića.

Naša ideja je odgovor na pitanje: *Kako razvojno iskoristiti otvorenost i ekonomske slobode?!*

Druga strana našeg cilja: bogatstvo svakog pojedinca i razvoj sistema vrijednosti na tome zasnovanog je da Crna Gora izbjegne *sudbinu evropske periferije*.

Za ovo je važno shvatiti da biti bogat (u smislu prosperiteta i materijalnog, i vrijednosti i duhovnog) zahtijeva od pojedinca kuraž, smjelost, hrabrost, preuzimanje rizika, znanje i sposobnosti, inovativnost!

Za siromaštvo ništa od toga nije potrebno! Vjerovatno je ovo više udar na našu kulturnu matricu! Ali bez šokova nema razvoja! Zar i porođaj nije svojevrsan šok?

4. KAKO JE STUKTURIRANA SINTEZA ISTRAŽIVANJA?

Sadržaj u nastavku date Sinteze istraživanja, tj. Sintetičke studije potprojekta „Ekonomski razvoj” je:

- Cilj dugoročnog ekonomskog razvoja u Crnoj Gori: rast bogatstva svakog pojedinca i na njemu zasnovanog sistema vrijednosti
- Ekonomija i održivost
 - Odnosni okvir
 - Globalni i okvir Evropske unije
- Ključni problem održivosti ekonomije
 - Tekući problemi održivosti ekonomije u Crnoj Gori
 - *Budžetski deficit*
 - *Javni dug*

- *Penzioni fond*
- *Pad nivoa i struktura investicija*
- *Pad zaposlenosti*
- *Kriza tržišta kapitala*
- Bruto domaći proizvod – mjera održivosti tržišne ekonomije
- Problem održivosti tržišne ekonomije u dugom roku – uticaj strukture na ukupan dohodak u Crnoj Gori
 - Struktura GDP-a po djelatnostima
 - Veličina i broj preduzeća i visina GDP-a
 - Odnos raspodjele između države i biznisa
 - Odnos između broja stanovnika i veličine teritorije i upravljanje prostorom kao uslov održivosti razvoja
- Definisane razvojnih problema održivosti tržišne ekonomije
- Kriterijumi izbora strategije održive tržišne ekonomije
- Kako od održive tržišne ekonomije ka održivosti integralnog razvoja?
 - Održivost tržišne ekonomije i integralni unutrašnji razvoj Crne Gore
- Otvorenost i privredni rast (stopa rasta)
 - Otvorenost i održivost tržišne ekonomije u Crnoj Gori u kratkom i srednjem roku
 - *Konkurentnost crnogorske ekonomije*
 - *Radna snaga – kvalitet i kvantitet*
 - *Regionalne razlike*
 - *Socijalne nejednakosti*
 - Otvorenost i održivost tržišne ekonomije u dugom roku (održivost razvoja nakon ulaska u EU)
 - *Definisanje problema*
 - *Najznačajnije očekivane razvojne teorije XXI vijeka*
 - *Tehnologija i globalizacija i shvatanje ekonomije*
 - *Šta je ekonomski kvant – matična ćelija ekonomskog razvoja?*
 - *Ambijent neophodan za razvoj ekonomskog kvanta*
 - *Država i politika*
 - *Institucije i kompetitivnost institucionalnog sistema*
 - *Svojina i pravna zaštita svojine*
 - *Kultura i ekonomski razvoj*
 - *Zdravlje i ekonomski razvoj*
 - *Sport i razvoj samopouzdanja svakog pojedinca*
- Rizik – tačka sudara lokalnog i globalnog mišljenja
- Potencijalna stopa rasta crnogorske ekonomije
- Strateška pitanja rasta i razvoja
- Monitoring predloženog koncepta

5. KLJUČNE PORUKE POTPROJEKTA EKONOMSKI RAZVOJ:

1. Ekonomija Crne Gore se može dugoročno razvijati samo kao *otvorena i tržišna mikroekonomija sa razvijenom domaćom preduzetničkom klasom i kroz ekonomsku politiku koja vodi povećanju snage biznisa i razvoju institucija*.

2. *Integracija* crnogorske ekonomije sa evropskom ekonomijom i globalnim tržištem je preduslov njenog dugoročnog rasta. *Današnji razvojni problemi su globalni problemi i mnogi od njih se ne mogu rješavati na nivou nacionalne države*.

3. Potencijalna stopa rasta crnogorske ekonomije je *oko 5,3% godišnje*, što znači da bi Crna Gora sa ovom stopom rasta dostigla evropski nivo GDP per capita *oko 2040. godine*.

4. Ključni dugoročni izvor rasta crnogorske ekonomije je *ekonomski kvant* (preduzetništvo, inovacije, znanje, ideje, institucionalni razvoj, integracije). Ekonomski kvant je osnov nove mentalne strukture svakog građanina Crne Gore.

5. Osnovni cilj razvoja je *rast bogatstva* (shvaćenog kao materijalni i duhovni prosperitet) svakog pojedinca i na njemu zasnovanog *sistema vrijednosti*. Održivost Crne Gore kao državnog entiteta je moguća samo ukoliko shvatimo da je bogatstvo osnovni cilj ekonomskog i društvenog razvoja. Insistiranje na održivom razvoju, s jedne, i strahu od bogatstva, sa druge strane, konfliktni su ciljevi.

6. Uslov dugoročnog rasta, *odnosno dugoročne održivosti su strukturne reforme* zasnovane na specijalizaciji kojoj doprinosi kompetitivna prednost koju diktira tržište. Specijalizacija u sferi usluga i razvoj inovativne industrije su osnov održivog razvoja Crne Gore. Neophodna je promjena strukture budžeta i budžetskih izdataka.

7. Uslov *dugoročne održivosti* crnogorske ekonomije je zadržavanje nivoa tekućeg deficita na nivou između potencijalne stope rasta EU (oko 2%) i potencijalne stope rasta Crne Gore (5,3%).

8. Ključno ograničenje dugoročnog ekonomskog razvoja Crne Gore je *postojeća organizacija države, njenih funkcija i njene uloge*. Crna Gora se mora organizovati u pravnom smislu kao *mikrodržava, koja nema sve funkcije kao velika država*.

9. Dugoročno gledano, ukoliko se bude razvijala na *konceptu ekonomskog kvanta*, crnogorska ekonomija može biti *neto izvoznik kapitala i najrazvijenija zemlja u regionu*.

10. Održiv razvoj se, po našem shvatanju, odnosi na održivost tržišne ekonomije u uslovima *ekonomskog, socijalnog, kulturnog, naučnog i razvoja sporta u Crnoj Gori*.

11. Održiv razvoj crnogorske ekonomije podrazumijeva da svaka veća kompanija u Crnoj Gori treba da paralelno sa „integracijom crnogorske birokratije u EU” radi *na korporativnoj strategiji integracije kompanije sa svjetskim tržištem!*

12. Razvoj u okviru globalne ekonomije i integrisanosti u evropsko tržište traži mnogo više smjelosti, hrabrosti i spremnosti preuzimanja rizika, nego što je to slučaj danas u Crnoj Gori.

6. ŠTA JE KLJUČNA TRAJEKTORIJA ZA SHVATANJE I RAZVOJ OVIH PORUKA?

Kako da se iz društva nedovoljnog znanja, kakvo je crnogorsko društvo danas, uđe u društvo znanja?

Druga strana ovog pitanja je: *Kako izbjeći da Crna Gora bude periferija EU?*

Put je: *Oslobađanje od mitova i predrasuda i vraćanje prirodi i praktičnosti.*

B) SINTEZA ISTRAŽIVAČKIH NALAZA

1. CILJ DUGOROČNOG EKONOMSKOG RAZVOJA U CRNOJ GORI: RAST BOGATSTVA SVAKOG POJEDINCA I NA NJEMU ZASNOVANOG SISTEMA VRIJEDNOSTI

Uobičajeno je da se u ovakvim studijama kao cilj ekonomskog razvoja postavljaju neki opštiji makroekonomski ili društveni ciljevi. To je pristup zasnovan na klasičnom shvatanju ekonomije – kao makroekonomije, ekonomije države, odnosno shvatanju ekonomije kao pravedne (pre)raspodjele, kao i odvajanju ekonomije (države) od biznisa (kompanija).

Na globalnoj pozornici gubi se ta razlika između ekonomije i biznisa, između umijeća distribucije onoga što je stvoreno i vještina sticanja, i sve postaje ekonomija u čijoj osnovi je biznis – *umijeće sticanja bogatstva*. U toj integraciji u globalnu ekonomiju svaki pojedinac ima neku ulogu – odnosno, raste značaj individualizacije.

S obzirom na to da je u osnovi sistema koji se gradi u Crnoj Gori, odnosno u EU, *kapitalizam*, naglasak je na umijeću sticanja i razmjene (tržište), a ne na upotrebnoj vrijednosti i distribuciji koje su karakteristične za nekapitalističke oblike ekonomija. Otuda i ključni cilj ekonomskog razvoja – povećanje bogatstva. Taj cilj ruši dobrim dijelom naš tradicionalni sistem vrijednosti po kome je siromaštvo vrlina, odraz poštenja, dok je bogatstvo uvijek plod nemoralna i „sebičnosti”.

Na taj način izbor ovog cilja izaziva konflikt sa načinom razmišljanja karakterističnim za tradicionalna i kolektivistička društva, kakva je još uvijek Crna Gora.

Šta zapravo znači bogatstvo? Da li je to puki materijalni supstrat ili ono uključuje sve dimenzije cjelovitog života pojedinca? Da li se izraz bogatstvo može shvatiti kao sinonim pojma *kvalitet života pojedinca*, što je mnogo manje operativan pojam sa aspekta istraživanja i razvijanja koncepta i zbog čega ne koristimo taj eufemizam?

Kako mi shvatamo pojam bogatstva? Ovo je isto kao i pitanje kako razbiti *strah* od bogatstva, uključujući i svoje lično bogatstvo?

Bogatstvo u ovom radu treba shvatiti kao zadovoljavanje potreba svakog građanina Crne Gore: materijalnih, duhovnih, reprodukcioni, socijalnih, kulturnih, kao i stvaranje uslova za inovaciju, kreaciju i ličnu samoaktualizaciju. Naglasak je na *bogatstvu pojedinca* i prihvatanju *ideologije individualizma*, prema kojoj je bogatstvo vrijednost sama po sebi. Potrebno je razvijati logiku bogatstva. Ovo podrazumijeva

da se bogatstvo shvata kao *spособnost pojedinca* da proizvodi robe i usluge, da pojedinac ima ideje koje pomažu drugima da zadovolje svoje potrebe i da je tako shvaćeno bogatstvo visokomoralni cilj svakog pojedinca. *Mišljenje da je bogatstvo uvijek vezano za neke nemoralne radnje, dok je siromaštvo rezultat moralnog asketizma je pogubno za integraciju Crne Gore u regionalno i evropsko tržište.* Pri tome treba analizirati *institucionalni i mentalni ambijent* koji može onemogućiti ispoljavanje ličnih sposobnosti pojedinca i tako ga voditi u siromaštvo. I bogatstvo i siromaštvo se moraju vezivati za pojedinca, njegove sposobnosti i razvijenost njegovog sistema potreba. *Pojedinac bez razvijenog sistema potreba ne može voditi ka bogatstvu i prosperitetu jednog naroda ili društva!*

Zadatak države, odnosno *društva*, nije da se bori za bogate, a protiv siromašnih, niti da se bori protiv bogatih, a da radi za siromašne. Država treba da stvori *institucionalni sistem* koji omogućava da svako iskoristi svoje sposobnosti, dok je zadatak društva da razvija *sistem vrijednosti* koji omogućava ispoljavanje sposobnosti svakog pojedinca. Razumije se, sposobnosti svakog pojedinca su različite.

Socijalni parazitizam vodi gubljenju instinkta „samoodržanja”, odnosno prevelika briga države (političara) da kroz preraspodjelu usrećuju određene socijalne slojeve, a zarad socijalnog mira ili svog političkog tržišta (izbori), ne vodi razvoju, iako se sve vodi pod motom razvoja! To je ključni uzrok *tzv. začaranog kruga siromaštva* u kome se nalaze zemlje koje stagniraju.

Država nije domaćinsvo koje u osnovi ima princip rođatstva (uzajamnosti). Država mora da pomogne pojedincu ne da do bogatstva dođe preraspodjelom, kroz monopol ili kroz korupciju, već da mu stvara *uslove da stvori svoje bogatstvo kroz sposobnost sticanja*. Ova mentalna promjena je važna, ali je u Crnoj Gori veoma teška.

Bez ove promjene – *mentalnog shvatanja bogatstva*, Crna Gora će nestati u začaranom krugu siromaštva i dugoročno biti *periferija Evrope*.

Bogatstvo kao cilj ima više indikatora. Indikatori prate najmanje četiri komponente kojima se postiže bogatstvo. To su:

1) *materijalno bogatstvo* (prihod po domaćinstvu, potrošnja po domaćinstvu, struktura potrošnje);

2) *nivo sigurnosti* (indikator zdravstvene zaštite, rizik od bolesti, rizik od nezaposlenosti, opasnost od stresa);

3) *diverzifikacija mogućnosti za postizanje nečega u životu* (samoaktualizacija, razvoj kulturnih i umjetničkih sposobnosti, rekreacija, društvena komunikacija, dužina radnog vijeka, zadovoljstvo na poslu);

4) *mogućnost za permanentno obrazovanje* (mogućnost istraživanja, slobodno vrijeme, da li postoji društvena i radna klima za vrednovanje i poštovanje znanja i inovacija).

Kvalitet života, odnosno bogatstvo kao cilj ekonomskog razvoja sa sobom nosi i mnogo opasnosti od primitivnog shvatanja bogatstva; ideologije snobizma (ideologija primitivnosti ukrašena sjajem bogatstva). Isto tako, primitivan prilaz bogat-

stvu vodi *ekološkom raubovanju prostora i resursa*, a isto tako i *socijalnoj dezintegraciji*. Važno je napomenuti da ove negativne strane koncepta razvoja zasnovanog na bogatstvu nemaju nikakve veze sa tim da li smo mi izabrali tržišni ili državni model razvoja. U oba slučaja imamo iste konsekvence ukoliko se u društvu ne uspostavi odgovarajući *sistem vrijednosti*. Pitanje je samo koji od ovih modela može lakše i prirodnije to razviti?

2. EKONOMIJA I ODRŽIVOST

2. 1. ODNOSNI OKVIR

Da li je crnogorska ekonomija održiva? Da li je crnogorska država održiva? Ovo su česta i uobičajena pitanja! Ona su bila aktuelna posebno u vremenu prije osvajanja nezavisnosti! Ipak, ova pitanja su relevantna ukoliko se i dalje polazi od koncepta zatvorene, nacionalne ekonomije, ekonomije u kojoj npr. nacionalna država mora da (slično domaćinstvu) obezbijedi sve za zadovoljenje potreba njenih građana. Po našem mišljenju, uticaj globalizacije i ulazak u EU, a s obzirom na veličinu Crne Gore, pitanje o održivosti treba sve više pomjerati ka pitanju: *Kako da Crna Gora ne bude periferija Evropske unije?! Kako izbjeći takvu opasnost, imajući u vidu postojeći raskorak u nivou razvijenosti između Crne Gore i EU?*

Po našem mišljenju, samo povećanje bogatstva i ponašanje svih građana i institucija shodno postizanju ovog cilja je osnova održivog razvoja i Crne Gore kao državnog entiteta. Insistiranje na konceptu održivog razvoja, s jedne strane, i strahu od bogatstva, sa druge strane, konfliktni su koncepti! Radi se o komplementarnosti, bolje reći o sinonomima.

Platforma tog traženja koncepta razvoja, kojim se izbjegava sudbina periferije, mora se zasnivati na saznanju da su mnogi razvojni problemi globalni i da se ne mogu rješavati na nivou države.

Izbjegavanje periferije, odnosno *povećanje bogatstva i srećnog života svakog pojedinca u Crnoj Gori*, orijentir je kojemu treba težiti!

Koje navigacione mehanizme treba razvijati i koje procese treba podsticati u našem načinu razmišljanja i ponašanja, u našem sistemu potreba, jeste *izazov političkog razvoja* Crne Gore u prvoj polovini ovog milenijuma.

2. 2. GLOBALNI I OKVIR EVROPSKE UNIJE

Crnogorsko društvo, država, biznis, građani se sve više, i faktički i formalno, integrišu u međunarodne tokove. To sa jedne strane povećava njihovu slobodu na lokalnom, ali sa druge strane povećava ograničenje na globalnom nivou. Na globalnom nivou, pored uticaja globalnog tržišta i „globalne” tehnologije, uticaj imaju i koncepti razvoja (prihvaćene strategije) na svjetskom nivou. U tom sistemu su posebno važni *Milenijumski ciljevi* – projekat Ujedinjenih nacija (2005). Posebno važni

milenijumski ciljevi jesu upravo povećanje kvaliteta života u svim zemljama svijeta, ali i razvoj globalnog partnerstva za razvoj.

*Kontekst razvoja Evropske unije je puno važniji za Crnu Goru, imajući u vidu nje-
no približavanje i skoro uključivanje u Evropsku uniju. Taj kontekst najjasnije odr-
žava Lisabonski ugovor.*

Poseban dio konteksta čini i *Strategija održivog razvoja EU iz 2010 (EU 2020).*

Šta predviđa ova strategija?

- U 2020. godini 75% stanovništva starog 20-64 godine biće zaposleno.
- 3% GDP-a će se izdvajati u istraživanje i razvoj.
- Dostizanje visokih ekonomskih standarda.
- Broj mladih, koji napuštaju školu u raznim stepenima obrazovanja, smanjiće se is-
pod 10%, a najmanje 40% pripadnika mladih generacija imaće fakultetsko obrazovanje.
- Broj stanovnika u EU, ugrožen siromaštvom, smanjiće se za 20 miliona.

Cilj je da se izlaskom iz tekuće krize evropska privreda transformiše u „*održivu
socijalnu tržišnu ekonomiju*“! Sve više se koristi i izraz pametni, odnosno *inteligent-
ni razvoj*. Svakako, riječ inteligentan shvatamo kao razvoj zasnovan na znanju – ne
kao konstruktivistički prilaz razvoju.

*Da li se, ipak, u okviru tog koncepta u Crnoj Gori može razvijati sistem prilagod-
ljiv tom opštem konceptu? Kako neke, npr. socijalne i regulatorne, izdatke koje Crna
Gora ima prebaciti na EU? Da li i tokom pregovora treba znatno više ispoljiti naš in-
teres za priključenje EU?*

3. KLJUČNI PROBLEM ODRŽIVOSTI EKONOMIJE

U ovom odjeljku ukazujemo na nalaze našeg istraživanja o održivosti ekonomije kao cjeline. U narednom odjeljku ćemo ukazati na neke specifične aspekte održivosti ekonomija.

Analiza se vrši sa aspekta *koncepta tržišne ekonomije i održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori* kada bi išla ka društvu znanja u dužem roku.

Problem tržišno održive ekonomije postavljamo u:

1. *kratkom roku (tekući problemi);*
2. *dugom roku (strukturni problemi).*

3. 1. TEKUĆI PROBLEMI ODRŽIVOSTI EKONOMIJE U CRNOJ GORI

Naše istraživanje pokazuje da su ključni tekući problemi održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori:

1. *budžetski deficit;*
2. *javni dug;*
3. *penzioni fond;*
4. *pad investicija;*
5. *pad zaposlenosti;*
6. *kriza tržišta kapitala.*

3. 1. 1. BUDŽETSKI DEFICIT

Budžetski deficit je izraz veće budžetske potrošnje u odnosu na prihode budžeta. Budžet je *novčanik države*: ima svoje prihode i svoje rashode. Ako država više troši tokom godine u odnosu na svoje prihode, ona se neminovno zadužuje. Znači, budžetski deficit je dug! Kome? Zavisno od toga kako se taj deficit pokriva:

- (a) neplaćanje obaveza;
- (b) krediti;
- (c) državne obveznice.

U sljedećoj tabeli dajemo nivo i kretanje budžetskog deficita u Crnoj Gori.

Tabela 1. Budžet Crne Gore

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Budžet (milioni eura)	887,62	1069,75	1243,94	1251,82	1298,15
Budžet (% BDP)	41,3	38,0	40,3	41,7	40,6
Suficit/Deficit (milioni eura)	23,75	193,79	39,04	-69,06	-133,26
Suficit/Deficit (% BDP)	1,1	6,9	1,3	-2,3	-4,2

Izvor: Ministarstvo finansija Crne Gore, podaci za 2009. god. su preliminarni, a za 2010. su iz Zakona o budžetu za 2010. god.

Izvor za BDP: Monstat, za 2009. i 2010. god. su projekcije Ministarstva finansija Crne Gore

Budžet i budžetski deficit zavise i od *stope rasta GDP-a*.

Sljedeća tabela pokazuje neke relativne odnose stope rasta GDP-a i povećanja budžeta.

Tabela 2. Stopa rasta BDP-a i stopa rasta budžeta

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Stopa rasta GDP-a	8,6	10,7	6,9	-5,3	0,5
Stopa rasta budžeta	13,87	20,5	16,3	0,6	3,7

Izvor za BDP: Monstat, podaci za 2009. i 2010. god. su projekcija Ministarstva finansija Crne Gore

Izvor za budžet: Ministarstvo finansija Crne Gore, podaci za 2009. god. su preliminarni, a za 2010. su iz Zakona o budžetu za 2010. god.

Da li je dugoročno održiv budžet koji relativno brže raste od GDP-a? Svakako da nije!

Tabela 3. Učešće budžeta u BDP-u (poređenje Crne Gore sa nekim zemljama EU)

Zemlja	2006.	2007.	2008.	2009.
Crna Gora	41,3	38,0	40,3	41,7
Estonija	35,0	38,8	42,2	49,5
Češka	43,8	42,4	42,6	43,3
Slovačka	37,9	36,7	37,3	40,7
Slovenija	42,6	40,4	41,6	45,0

Izvor: Ministarstvo finansija Crne Gore, MMF za ostale države

Koncept održivosti ukazuje na to da je budžet održiv samo ukoliko se *vezuje za stopu rasta GDP-a! Bez rasta GDP-a crnogorski budžet je neodrživ i u kratkom roku, a kamoli dugoročno.*

Smanjenje budžetske potrošnje i promjena njene strukture su jedini siguran put održivosti crnogorskog budžeta. Zapravo, oko 2/3 budžeta su konstantne (državna uprava, penzije, obrazovanje, zdravstvo). Tu je malo prostora za uštede i promjene. To traži promjenu koncepta organizacije države – *prelazak na koncept mikrodržave*, u okviru koga će privatni sektor iz Crne Gore preuzeti niz funkcija koje ima država (npr. obrazovanje, zdravstvo...). U tom smislu je važna i ideja *regionalnog partnerstva* da neke funkcije države, koje bi se pojedinačno skupile za svaku od država, na regionalnom nivou mogu biti i jeftinije i efikasnije!

3. 1. 2. JAVNI DUG

Dug crnogorske države se povećava. Nakon faze otplate i smanjenja duga (2005, 2006, 2008) nastupa faza povećanja duga.

Tabela 4. Javni dug u Crnoj Gori kao % BDP-a

	2006.	2007.	2008.	2009.
Javni dug (% BDP-a)	32,63%	26,25%	28,9%	37,96%

Izvor: Ministarstvo finansija Crne Gore, Monstat

Tabela 5. Odnos stope rasta BDP-a i povećanja javnog duga

	2006.	2007.	2008.	2009.
Stopa rasta BDP-a (%)	8,6	10,7	6,9	-5,3
Povećanje javnog duga (%)	0,1	5,2	21,4	27,4

Izvor: Ministarstvo finansija Crne Gore, Monstat

Tabela 6. Međunarodno poređenje javnog duga (kao % BDP-a)

Zemlja	2007.	2008.	2009.
Crna Gora	26,25	28,90	37,96
Estonija	3,8	4,6	7,2
Češka	28,9	29,3	30,1
Slovačka	29,4	27,6	33,7
Slovenija	23,4	22,7	26,9

Izvor: Ministarstvo finansija Crne Gore, MMF za ostale države

Pored javnog duga, za održivost ekonomije je važan *privatni dug*.

Globalizacija nameće i pitanje odnosa zaduženosti kompanija, odnosno duga koji nastaje investicijama. I dug po osnovu investicija može imati karakter duga koji utiče na tržišnu održivost ekonomije. To pokazuje i tekuća ekonomska kriza. Znači, i privatni dug utiče na održivost jedne ekonomije.

Ukoliko investicija ne odbacuje prinos veći od kamatne stope, onda njeno finansiranje iz kredita dovodi do povećanja duga kompanije, što takođe utiče na tržišnu održivost ekonomije.

Po istom principu na održivost tržišne ekonomije utiče i zaduženost domaćinstava. Kreditna ekspanzija u Crnoj Gori je upravo povećala zaduženost i kompanija i domaćinstava.

Sljedeća tabela to prikazuje.

Tabela 7. Zaduzenost privrede i fizičkih lica (u milionima €)

	2006.	2007.	2008.	2009.*
Zaduzenost privrede	484,73	1.392,63	1.693,28	1.541,01
Zaduzenost fizičkih lica	311,17	794,10	1.037,56	929,53

* Zaključno sa novembrom 2009. god.

Izvor: CBCG; Izvor za BDP: Monstat

Privatni dug u Crnoj Gori je oko 75% GDP-a, što je više od javnog duga Crne Gore.

3. 1. 3. PENZIONI FOND

Pritisak na penzioni fond stalno raste. Sa jedne strane, to proizilazi iz povećanja broja penzionera, a sa druge strane na to utiče i rast prosječne plate u Crnoj Gori. Rješavanje niza problema vezanih za višak zaposlenih u Crnoj Gori kroz prijevremeno penzionisanje, samo je izmjestio probleme iz kompanija u Fond PIO – sve više na poreske obveznike.

Kakav je odnos između broja zaposlenih i broja penzionera?

To pokazuje sljedeća tabela.

Tabela 8. Odnos broja zaposlenih i broja penzionera

	2006.	2007.	2008.	2009.
Broj zaposlenih	150,800	156,408	166,221	174,152
Broj penzionera	92,057	95,21	95,515	97,088
Odnos	1,64	1,64	1,74	1,79

Izvor: Monstat za broj zaposlenih, Fond PIO za broj penzionera

Tabela 9. Prihodi, rashodi i deficit Fonda PIO

	2006.	2007.	2008.	2009.*
Ukupni prihodi PIO	141.28	176.68	218.4	222.48
Ukupni rashodi PIO	196.4	235.42	287.42	353.32
Deficit/Suficit	-55.12	-58.74	-69.02	-130.84
Deficit/Suficit (% BDP-a)	-2,6	-2,1	-2,2	-4,4

* Planirani iznos (rebalans budžeta)

Izvor: Fond PIO

Deficit penzionog fonda je dugoročno jedna od ključnih „socijalnih bombi”, koja može uticati na održivost socijalnog aspekta tržišne održivosti ekonomije. Odlaganje rješavanja ovog problema, prije svega kroz njegovu *privatizaciju (kapitalizaciju)*, samo ga je još više zaoštrilo. Deficit penzionog fonda znači da u sistemu socijalnog osiguranja – *iz ruke u usta* – ono što danas uplaćuju zaposlene osobe nije dovoljno za isplatu penzija. Povećanje broja zaposlenih je, uz kapitalizaciju, najsigurniji put održivosti ovog sistema.

3. 1. 4. PAD NIVOA I STUKTURA INVESTICIJA

Investicije su ulaganje u razvoj, ulaganje u širenje i materijalne i duhovne osnove života svakog pojedinca. Investicije su ulaganje u kapital i preko njih se mjeri doprinos kapitala razvoju (doprinos povećanja zaposlenosti se mjeri produktivnošću)!

Doprinos investicija razvoju se odvija kroz dejstvo dva ekonomska principa: (1) principa *multiplikacije* (zasniva se na tehnološkoj uvezanosti jedne ekonomije) i (2) principa *akceleracije*, odnosno ubrzanja rasta zasnovanog na obimu (veličini) investicija. Važno je shvatiti da i pad i rast investicija imaju pored direktnog uticaja na kompanije, pojedince i ekonomiju u cjelini i veoma snažan posredni (nevidljivi) uticaj! Ovaj elementarni ekonomski princip se često zaboravlja. U globalnoj ekonomiji toga moramo biti svjesni, jer ukoliko dođe do pada investicija, npr. u Zapadnoj Evropi, to utiče na prosječnu platu u Crnoj Gori, ili npr. na manji broj turista. *To je praktična lekcija koju treba da nauči svaki građanin Crne Gore iz ove krize.* Ova logika posebno je važna kada se pad ili rast investicija približi i desi se u Crnoj Gori, opštini ili kompaniji.

Tabela 10. Obim investicija (u milionima eura)

	2006.	2007.	2008.	2009.
Ukupne investicije	466,7	524,87	567,6	764,7
Ukupne investicije (% BDP-a)	21,71	18,69	18,3	25,4
Investicije u nekretnine	337,9	514,4	320,1	124,4

Izvor: CBCG, izvor za BDP je Monstat, a za 2009. i 2010. god. su projekcije Ministrastva finansija Crne Gore

Tabela 11. Međunarodno poređenje – investicije (% GDP)

Zemlja	2007.	2008.	2009.
Crna Gora	18,69	18,3	25,4
Estonija	15,6	15,6	19,4
Češka	10,2	23,9	23,1
Slovačka	21,3	22,9	24,5
Slovenija	22,1	27,9	23,7

Izvor: CBCG, MMF za ostale države

Sa stanovišta održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori, sa aspekta investicija važno je:

1) održavati u sljedećih 10 godina visoku stopu rasta investicija jer je stopa rasta GDP-a u Crnoj Gori veoma zavisna od nivoa investicija;

2) održivost tržišne ekonomije u Crnoj Gori podrazumijeva i promjenu strukture investicija, posebno sa aspekta ulaganja u *tradeable* i *non-tradeable* oblasti (razmjernjiva i nerazmjernjiva dobra). Investicije koje se ulažu u oblasti koje proizvode razmjernjiva (tržišna) dobra i time preko prodaje tih proizvoda i usluga obezbjeđuju prinos.

U osnovi ulaganja u *tradeable* sektore jeste ulaganje u održivost tržišne ekonomije. Ulaganje u nerazmjernjiva dobra (kuće, stanovi, vikendice...) u svakom slučaju ima više uticaja na ekonomiju, pogotovu kratkoročno. Ipak, u dužem roku, može dovesti do određenih negativnih efekata, prije svega u periodima krize. *Ulaganje u biznis* (stvaranje dodatne vrijednosti) je ključni pravac investiranja u sljedećih 10 godina koji će doprinijeti održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori. Kako povećati broj i snagu biznisa u Crnoj Gori – to je ključno pitanje njene održivosti.

3. 1. 5. PAD ZAPOSLENOSTI

Zaposlenost je jedna od najvažnijih ekonomskih komponenti čovjekove sreće! Nezaposlen čovjek je nesrećan čovjek.

Održivost tržišne ekonomije zato podrazumijeva punu zaposlenost resursa radne snage i stopu nezaposlenosti od 6%. Danas je ta stopa oko 12%.

3. 1. 6. KRIZA TRŽIŠTA KAPITALA

Integrisanje u globalne finansijske tokove, pored bankarskog, podrazumijeva i postojanje efikasnosti tržišta kapitala. Zapravo, tržište kapitala je i sada i biće u doglednom vremenu važan filter integracije jedne ekonomije u globalnu ekonomiju. Stopa prinosa na hartije od vrijednosti će, i pored tekuće krize, i dalje biti motiv cirkulisanja kapitala na globalnom nivou.

U tom pravcu je posebno važno integrisanje crnogorskog tržišta kapitala (institucionalno) u regionalno tržište kapitala i sve stroža primjena svjetskih pravila u ovoj oblasti.

4. BRUTO DOMAĆI PROIZVOD – MJERA ODRŽIVOSTI TRŽIŠNE EKONOMIJE

Kolika je vrijednost koju jedno društvo stvori tokom jedne godine na teritoriji jedne zemlje? Kolika je vrijednost svih proizvedenih i prodatih proizvoda i usluga koje svako od nas proizvede? Zbir svih tih pojedinačno proizvedenih vrijednosti daje sumu vrijednosti koja čini okvir potrošnje i štednje u jednoj državi. Što je širi taj okvir, to su i veće mogućnosti i za veće bogatstvo svakog pojedinca i obrnuto! Ako je taj okvir manji, tada je mogućnost da ljudi budu bogati sve manja!

Porast ukupne veličine dohotka koju stvara jedna zajednica je osnov njenog prosperiteta, njene održivosti, njene socijalne pravednosti, njenog odnosa prema kulturi i prema prirodi.

U načinu razmišljanja koji ekonomiju shvata kao „nauku o preraspodjeli već stvorenog” ovaj princip nije operativno blizak.

Shodno tom mišljenju, država ima novca koliko želi. Ukoliko ga nema – treba da shvatimo da je nemaština vrlina! *Zato nije važno kako se novac stiže, već da li se pravedno raspodjeljuje.* Zaboravljajući ili zanemarujući kako se to što se preraspodjeljuje stvara, gdje se stvara i ko ga stvara, dolazimo do koncepta tzv. „ekonomije oskudnosti” (Janoš Kornai), odnosno to je *put ka siromaštvu! Najveći problem je da upravo u tome što ovaj koncept, koncept koji prirodnom logikom svoje unutrašnje strukture vodi siromaštvu, treba da posluži za eliminaciju siromaštva.* Tako se upada u tzv. *začarani krug siromaštva.* U tom začaranom krugu nema održive tržišne ekonomije. Siromaštvo u konceptualnom smislu treba da shvatimo kao posljedicu stanja duha pojedinca ili jednog naroda.

Siromaštvo je dugoročno rezultat percepcije stvarnosti od strane onih koji su u državi ili kompaniji zaduženi za viziju i strategiju i metode ostvarivanja vizije i strategija. Otuda održivost tržišne ekonomije moramo posmatrati i u kontekstu sposobnosti javnog menadžmenta, kao i menadžmenta na nivou kompanija, odnosno u kontekstu kvaliteta „public governance” i „corporate governance”.

Uspješnost i javnog i korporativnog upravljanja zavisi od jasnoće cilja koji se želi postići. Shodno učenju njemačke, japanske i anglosaksonske škole menadžmenta, ako *neki sistem ima više ciljeva,* onda se oni teško postižu. Dolazi se u situaciju koja liči na miješanje kanala na TV-u, što daje nejasnu i nerazumljivu sliku.

Stoga smatram da javni menadžment ima samo jedan vrhovni cilj: **STVARANJE USLOVA ZA POVEĆANJE BOGATSTVA SVAKOG POJEDINCA I NJEGOVE SREĆE** u najširem smislu!

Da bi se postigao ovaj cilj, potrebno je ostvariti stotine zadataka, koji svojom cjelinom konvergiraju vrhovnom cilju društva!

Da bi se ostvario ovaj opšti cilj, postavlja se pitanje: *Šta je onda cilj proizvodnje na nivou kompanije?*

Vrhovni cilj poslovanja kompanije je *maksimizacija profita u datim uslovima i zakonskom okviru!* To je jedini cilj koji obezbjeđuje održivost kompanije na tržištu, odnosno preko bogatstva pojedinca i kompanije *održivost ukupne tržišne ekonomije.*

Da bi se funkcija cilja firme – profit – mogla postići, potrebno je ostvariti niz zadataka, od radnika zadovoljnih platom i uslovima rada i stanovanja do povećanja ekoloških standarda; od ulaganja u ljudski kapital do poštovanja zakonskog okvira. Institucionalni okvir javnog menadžmenta mora biti usmjeren na povećanje dohotka zajednice, pogotovu u fazama njihovog niskog nivoa, što je slučaj sa Crnom Gorom danas. Ne mogu se danas u Crnoj Gori prihvatati neke norme koje se prihvataju u državama višestruko razvijenijim od Crne Gore.

Kako povećati dohodak (GDP)?! Samo većom proizvodnjom roba i usluga i njihovom realizacijom na tržištu.

Svi tekući problemi održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori povećavaju ograničenost stopa rasta dohotka ukupne ekonomije. Crna Gora nema nikakve prirodne rezerve (nafta, riba, drvo...), čijom bi „državnom” eksploatacijom i razvojem monokulturne strukture ekonomije u uslovima krize mogla lakše da je prevaziđe.

Kako povećavati proizvodnju proizvoda i usluga koje prihvata tržište? I budžetski deficit, i javni dug, i penzioni fond, i priliv investicija, i povećanje zaposlenosti, i održivost tržišta kapitala i bankarskog sistema vezani su za stopu rasta GDP-a. Iz te dodatne vrijednosti koju mjeri stopa rasta stvara se novac za poboljšanje svih sfera lične i opšte potrošnje, povećanje štednje i investicija. *Crna Gora mora u sljedećih 10 godina ekonomsku politiku da fokusira na povećanje GDP-a, tj. na povećanju snage biznisa!*

Dugoročno povećanje GDP-a mora se zasnivati na novom znanju i tehnologiji, i vremenom sa pitanja kako povećati GDP preći na pitanje: kako unaprijediti znanje i tehnologiju?

Povećanje dohotka (GDP) je dugoročan problem održivosti crnogorske tržišne ekonomije. A to je jedan od Kopenhaških kriterijuma za pristup jedne države Evropskoj uniji.

Dugoročno povećanje GDP-a u Crnoj Gori vezano je za strukturne promjene ne samo u ekonomiji. Koji su ključni strukturni problemi koji onemogućavaju održivost stope rasta ukupnog dohotka u Crnoj Gori? Znači, *nije veličina GDP-a, već prije svega stopa rasta GDP-a uslov održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori*. A stopa rasta GDP-a zavisi velikim dijelom od strukture koja ga stvara!

5. PROBLEM ODRŽIVOSTI TRŽIŠNE EKONOMIJE U DUGOM ROKU – UTICAJ STRUKTURE NA UKUPAN DOHODAK U CRNOJ GORI

Struktura je izraz kvaliteta, odnosno to je kvalitativna komponenta neke pojave. Kvalitet je mjera održivosti i razvoja svake pojave.

Struktura ekonomije u Crnoj Gori takođe je pokazatelj njene dugoročne efikasnosti i održivosti. Održivost možemo shvatiti kao *potencijal* koji ta struktura ima u dužem periodu, imajući u vidu globalne okolnosti u kojima se taj razvoj i dešava, odnosno taj potencijal koristi.

Strukturu ekonomije procjenjujemo kroz više struktura:

- a) struktura bruto domaćeg proizvoda po djelatnostima;
- b) struktura bruto domaćeg proizvoda po veličini preduzeća koja ga ostvaruju;
- c) odnos strukture zaposlenosti i GDP-a;
- d) odnos između broja stanovnika i veličine teritorije i upravljanje prostorom.

5. 1. STRUKTURA GDP-A PO DJELATNOSTIMA

Sadašnja globalna struktura GDP-a ima sljedeći obračun u 2008. godini:

– proizvodnja roba 30,6% (aktivnostima u oblasti industrije stvara se 13,4% ukupnog GDP-a, u oblasti poljoprivrede 9,3% i u oblasti građevinarstva 7,7% ukupnog GDP-a);

– proizvodnja usluga 69,4% (usluge države se procjenjuju na oko 15-20% GDP-a). Evidentna je nedovoljna razvijenost proizvodnog, prije svega industrijskog sektora.

5. 2. VELIČINA I BROJ PREDUZEĆA I VISINA GDP-A

Tabela 12. Bruto domaći proizvod po grupama preduzeća, 2008. godina

	Bruto domaći proizvod	Struktura BDP-a u osnovnim cijenama Ne uključuje poreze	Struktura BDP-a u tržišnim cijenama
620 najvećih preduzeća	1,204,919,842	48.7%	39.0%
Preduzeća u državnom vlasništvu	150,437,713	6.1%	4.9%
Državna uprava, socijalno osiguranje, obrazovanje, zdravstvo	472,100,013	19.1%	15.3%
16.500 preduzeća (ne uključuju prvih 620)	649,134,432	26.2%	21.0%
UKUPNO	2,476,592,000	100.0%	80.3%
porezi minus subvencije	609,029,000		19.7%
UKUPNO	3,085,621,000		100.0%

Izvor: Monstat

Preko 50% GDP-a stvara se u oko 620 preduzeća, odnosno u 4,8% od ukupnog broja preduzeća. Sa stanovišta održivosti i razvoja ekonomije ovo znači:

1. velika koncentracija povećava zavisnost ekonomije od manjeg broja preduzeća;
2. potreba razvoja malih i porodičnih preduzeća u Crnoj Gori.

Ako ovu strukturu posmatramo zajedno sa strukturom zaposlenosti, dobijamo još cjelovitiju sliku strukture naše ekonomije:

Tabela 13. Struktura GDP-a i zaposlenost po veličini preduzeća

	GDP	Broj zaposlenih	Struktura GDP	Struktura zaposlenosti
620 preduzeća	1.204.919.842	36.380	48,7%	21,9%
16.500 preduzeća	649.134.432	71.693	26,2%	43,1%
Državna preduzeća	150.437.713	8.148	6,1%	4,9%
Državna uprava	472.100.013	50.000	19%	30,1%
	2.476.592.000	166.221	100%	100%

Izvor: Monstat

Uporedni odnos ove dvije strukture ukazuje na bitne strukturne probleme:

1. da jedna petina zaposlenih stvara oko 50% GDP-a;
2. da je produktivnost rada (odnos GDP/zaposlenost) važan problem održivosti tržišne ekonomije i njene kompetitivnosti u Crnoj Gori.

5. 3. ODNOS RASPODJELE IZMEĐU DRŽAVE I BIZNISA

Da li je cijena usluga crnogorske države visoka? Odnosno, da li iznos novca koji izdvaja biznis za usluge države ugrožava razvoj biznisa? Ova analiza je moguća posredno, kroz procjenu vrijednosti usluga države (kao doprinos države „proizvodnji” GDP-a) i poreza.

Sljedeća tabela to pokazuje:

Tabela 14. Javna potrošnja i konsolidovana javna potrošnja kao %GDP

	2001.	2006.	2008.	2009.
Tekuća javna potrošnja	37,69%	38,16%	37,32%	40,63%
Konsolidovana javna potrošnja	39,5%	42,38%	46,60%	49,05%

Izvor: Ministarstvo finansija

Sa aspekta održivosti tržišne ekonomije, važan indikator je da je, u prosjeku, učešće javne potrošnje u GDP-u u brzorastućim ekonomijama ispod 25%. U Crnoj Gori je gotovo dva puta veće.

Ne treba zaboraviti da se u globalnoj ekonomiji naši proizvodi i usluge nalaze na globalnom tržištu i na taj način u konkurenciji proizvoda i usluga iz zemalja gdje je „trošak” države duplo manji.

5. 4. ODNOS IZMEĐU BROJA STANOVNIKA I VELIČINE TERITORIJE I UPRAVLJANJE PROSTOROM KAO USLOV ODRŽIVOSTI RAZVOJA

Ovaj odnos je važan sa aspekta troškova infrastrukture. Zapravo, naseljenost Crne Gore je mala (650.000 stanovnika/13.000 km²: oko 50 stanovnika po km²) u poređenju sa Hrvatskom (4,5 miliona stanovnika/56.542 km²: oko 80 stanovnika po km²), Slovenijom (2 miliona stanovnika/20.273 km²: oko 99 stanovnika po km²), Slovačkom (5,4 miliona stanovnika/49.033 km²: oko 110 stanovnika po km²).

Crna Gora je nenaseljena zemlja.

Sa stanovišta održivosti tržišne ekonomija, ova činjenica ima višestruke posljedice:

1) visoke troškove infrastukture (putevi, mreža električne energije, mreža škola, mreža zdravstvenih institucija);

2) ulazak u EU – relativna obilnost prostora može biti izazov novom doseljavanju u Crnu Goru;

3) kako sačuvati prostor kao resurs za stvaranje dohotka u Crnoj Gori? Kako prostor pretvarati iz statusa nekretnine u izvor biznisa i profita? Kako od pomodnog shvaćanja bogatstva (obala, zgrade, zemljište...) razvijati koncept produktivnog bogatstva?

6. DEFINISANJE RAZVOJNIH PROBLEMA ODRŽIVOSTI TRŽIŠNE EKONOMIJE

Nalazi istraživanja ukazuju na nekoliko činjenica:

1. Da se održivost tržišne ekonomije u Crnoj Gori shvati kao uslov razvoja u svim ostalim oblastima: *socijalnoj, ekološkoj, kulturnoj, sportskoj i ukupnom društvenom razvoju*. Ova činjenica se često prenebregava i ne uzima u obzir.

Mi smatramo da je *održivost tržišne ekonomije* neophodna, iako ne i dovoljan uslov održivosti razvoja u Crnoj Gori. Ipak, samo zdrava ekonomija može objediniti i zdrav društveni razvoj.

2. Svi ekonomski problemi, shvaćeni u najužem smislu njihovih uzroka, mogu se svesti na:

a) *stopu rasta GDP-a;*

b) *strukturu GDP-a.*

To je dubinski uzrok mnogih pojavnih problema o kojima se raspravlja i koji često zamagljuje istinske uzroke rasta i strukture GDP-a.

Da bismo u kratkom roku povećali stopu rasta – naglasak mora biti na investicijama, imajući visoku zavisnost male i nedovoljno razvijene ekonomije kakva je crnogorska.

Promjene u strukturi GDP-a bi trebalo da se zasnivaju na povećanju produktivnosti, investicija i većoj kreaciji, odnosno proizvodnji ideja.

Sa stanovišta vremenskog fokusa, akcenat treba staviti:

a) u kratkom i srednjem roku: na povećavanje dohotka kapitala i rada (investicije i produktivnosti);

b) u dužem roku: na značaj inovacije i novog znanja.

7. KRITERIJUMI IZBORA STRATEGIJE ODRŽIVE TRŽIŠNE EKONOMIJE

U osnovi postoji izbor između tri koncepta ekonomskog, ali i društvenog razvoja. Mi bismo se zadržali na konceptu ekonomskog razvoja.

U ovoj situaciji, u Crnoj Gori su mogući koncepti razvoja zasnovani na:

1. državi u centru ekonomije;

2. ekonomskim slobodama.

Koji kriterijum koristiti pri izboru ključne strategije?

Održivost crnogorske ekonomije je visokozavisna od investicija, tj. od kapitala. Da li da se oslonimo samo na kapital koji može da ima država Crna Gora, a koji ima na bazi poreza i zaduživanja (što se opet svodi na poreze)?

Alternativa je podsticanje privatnog kapitala, bilo od domaćih preduzetnika, bilo od onih iz inostranstva.

Problem održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori – izražen kroz nužnost visoke stope rasta i promjene strukture – zahtijeva angažovanje privatnog kapitala. Ovdje ne govorimo o svim pretpostavkama koje kapital traži (od sudskog sistema, preko infrastrukture, do smanjenja korupcije). Ovdje rješavamo strateško pitanje: Da li se održivost tržišne ekonomije može zasnivati na privatnom kapitalu ili na kapitalu koji obezbjeđuje država?

Po našoj procjeni, jačanje uloge države i vjere da država treba da učestvuje kao igrač (ne kao sudija) u ekonomiji, vodi ka neodrživoj ekonomiji u kratkom roku. U dugom roku to Crnu Goru vodi ka periferiji EU.

Strategija razvoja je gradnja institucionalnih uslova da se privuče što više stranog kapitala i da se što više učestvuje na globalnom tržištu. Osnova za ovo je novo znanje.

Zapravo, zadatak i preduzeća i Vlade i Parlamenta u globalnoj ekonomiji je *da što više iskoriste strano tržište (globalno tržište) za svoj razvoj!* To je moguće samo na novom znanju, inovacijama i tehnološkom progresu.

8. KAKO OD ODRŽIVE TRŽIŠNE EKONOMIJE KA ODRŽIVOSTI INTEGRALNOG RAZVOJA?

Održivost tržišne ekonomije u Crnoj Gori mora se zasnivati na konceptu njenog integrisanja na dva nivoa:

- a) unutrašnji nivo (unutar Crne Gore);
- b) spoljašnji nivo (integrisanje u region, Evropu i globalnu ekonomiju).

8. 1. ODRŽIVOST TRŽIŠNE EKONOMIJE I INTEGRALNI UNUTRAŠNJI RAZVOJ CRNE GORE

Integralni razvoj obuhvata u dužem roku otvaranje procesa sinergije, ekonomskog razvoja u sadejstvu sa: a) *ekološkim razvojem*; b) *socijalnim razvojem*; c) *kulturnim razvojem*; d) *razvojem sporta*.

Ako smo na ovaj način definisali problem održivosti tržišne ekonomije koji treba da rezultira bogatstvom svakog pojedinca i razvojem sistema vrijednosti na njemu zasnovanog, postavlja se pitanje *na kojem konceptu* treba da se dalje razvija Crna Gora i u kojim je oblastima posebno važna praktična aktivnost.

Prema tome, *održiva tržišna ekonomija* je u središtu integralnog razvoja. Za razliku od uobičajenog i standardnog shvatanja održivog razvoja, *mi smatramo da mala zemlja, kao što je Crna Gora, treba da uključi i dimenziju kulture i sporta.*

Isto tako, mi ne smatramo da socijalni, ekološki, kulturni i sportski razvoj treba da se shvataju kao nužne granice rasta tržišne ekonomije, da su to dimenzije ukupnog društvenog razvoja preko kojih treba da se društvo spasava od „divljih snaga i pohlepe tržišta”. Naprotiv! To su, između ostalog, mogući izvori za nove biznis ideje.

Pristup bi morao biti *više tržišni*, što znači da i kompanije u svojim biznis planovima uključuju eksterne troškove koje izaziva ekološka, socijalna i kulturna komponenta.

9. OTVORENOST I PRIVREDNI RAST

Kao što smo već istakli, dugoročni razvoj male otvorene privrede zavisi od *spoljašnjih uticaja sa globalnog tržišta*. Crnogorska ekonomija jeste takva. Dugoročno posmatrano, nivo otvorenosti bi trebalo da bude sličan onome koji je sada karaktere-

rističan za najmanje ili mikrodržave članice Evropske unije (Kipar, Malta, Luksemburg), ali i za one koje to nijesu (Lihtenštajn, Monako, Andora).

Otvorenost crnogorske ekonomije treba da vodi većoj integraciji u:

1. *privredu regiona Balkana;*
2. *privredu Evropske unije.*

Tokom ekonomske krize mnogi *dovode u pitanje koncept otvorenosti, odnosno liberalizacije*. Sva ta razmišljanja su podstakla kratkoročne probleme i nije izvjesno u kojoj su mjeri u skladu sa dugoročnim procjenama i politikama. Ipak, nije za očekivati zaustavljanje procesa razvoja i širenja EU. To je ključna strateška informacija za male zemlje, *budućnost je za njih otvorenost, dakle integracija u regionalne i globalne privredne tokove od odlučujućeg značaja*. Teško je zamisliti da bi mala zemlja mogla da ostvari značajniji ekonomski rast na duži rok, ukoliko ne bi *bila veoma otvorena za međunarodne trgovinske i finansijske tokove*.

Crna Gora nije mala država, već spada u tzv. *mikrodržave*¹. U prosjeku, mikrodržave u globalnom svijetu ne prolaze gore nego velike države i mnogo bolje nego male države. Ove veoma uspješne mikrodržave, pored drugih koristi, imaju uglavnom „malu vlast”. Ovo je razumljivo. Zemlja koja je veoma mala (ovo ne važi za zemlje koje su samo male, kakvih na Balkanu ima više) ne može a da je „velika vlast” (politički sistem, organizacija birokratije) puno ne košta. Većina malih država (mikrodržave) po prirodi stvari moraju biti orvorene i integrisane i ne mogu da očekuju da će nešto značajnije postići aktivizmom u ekonomskoj politici (mjerama države i državnim novcem).

Pored toga što se ne oslanja mnogo na vlast, uspješna mikrodržava se najčešće mnogo više oslanja na *privatnu svojinu i kapitalizam*. I ovo je razumljivo. Ako je zemlja veoma mala i njeno unutrašnje tržište je veoma malo, pa ako je napredna, mora da ima velike preduzetnike, preduzeća i banke, relativno velike u odnosu na veličinu privrede. U tom slučaju, jasno je da privreda mikrodržave *ne može da bude pretjerano regulisana*.

Dva su važna kanala integracije koja se međusobno kvalitativno razlikuju:

1. *Integracije u području Balkana* – to je zona slobodne trgovine (CEFTA). Ima za cilj da bude jedna faza u pridruživanju EU: zona slobodne trgovine utiče preko dva kanala.

Prvi kanal je *slobodna trgovina* i uticaj slobodne trgovine na razvoj komparativnih prednosti. To utiče na proizvodnu specijalizaciju male ekonomije kakva je crnogorska.

Drugi kanal uticaja je *produktivan uticaj ekonomske politike zemalja članica zone slobodne trgovine*. U najkraćem, ovo znači da jedna mala ekonomija kao što je crnogorska i koja je okrenuta uslugama, u velikoj mjeri, u kraćem roku zavisi od stanja

¹ Mikrodržava – država ispod milion stanovnika. Vidi: W. Easterly, A Kraay: „Small States – Small Problems”, The World Bank Policy Paper 2139, June 1999.

privreda u susjedstvu, od toga da li je rast u tom regionu visok ili nije. U tom smislu rast susjednih privreda utiče i na rast i stabilnost crnogorske ekonomije.

Ovo je razlog zbog kojeg crnogorska ekonomija treba da participira u usponu regionalne privrede, ali i da ima osiguranje u vidu otvorenosti prema drugim privredama, kako u Evropi tako i u svijetu.

2. U tom kontekstu uticaj integracije sa privredom Evropske unije bi trebalo da bude to *osiguranje od kriznih regionalnih tokova*. Za razliku od regionalne zone slobodne trgovine, pridruživanje Evropskoj uniji podrazumijeva oslanjanja *ne samo na slobodnu trgovinu već i na slobodno kretanje kapitala, kao i znanja, usluga i rada*. Stoga evropski model rasta, zasnovan na integraciji, vodi stabilnosti rasta u dužem roku.

U osnovi, evropski model integracija se oslanja na liberalnu i neoklasičnu strategiju privrednog rasta. Ova strategija se oslanja na mobilnost kapitala pa će razvijene zemlje ulagati u one manje razvijene, budući da one imaju manje kapitala, pa bi i prinos kapitala trebalo da bude veći nego u zemlji sa više kapitala. Drugačije rečeno, količina kapitala i rada je niža u nerazvijenim u odnosu na razvijene zemlje, što treba da obezbijedi viši marginalni prinos na kapital (dodatna jedinica ukupnog kapitala nosi veći prinos u manje razvijenoj, nego u razvijenoj zemlji).

Na taj način će u privredi manje razvijene zemlje dominirati štednja iz inostranstva, što povećava njene potencijalne stope rasta.

Da bi ovaj model mogao da bude održiv u dužem toku, potrebno je da *rizik ulaganja u manje razvijene zemlje bude uporediv sa rizikom u razvijenim zemljama ili regiji Balkana. Bliže, rizičnost ulaganja u Crnu Goru treba da bude na istom ili sličnom nivou onom koji postoji u EU da bi došlo do potrebne mobilnosti kapitala*. Odnosno, trajno oslanjanje na strana ulaganja podrazumijeva da rizici koji nisu komercijalni ili uopšte poslovni, ne budu trajno visoki jer se onda ulaganje neće isplatiti.

9. 1. OTVORENOST I ODRŽIVOST TRŽIŠNE EKONOMIJE U CRNOJ GORI U KRATKOM I SREDNJEM ROKU

Strategija rasta, zasnovana na modelu integracija, ima nekoliko problema koji mogu da umanje integrisanje ukupne crnogorske ekonomije u regionalne i evropske integracije.

Među najvažnijima su:

- a) *kompetitivnost crnogorske ekonomije;*
- b) *radna snaga – kvalitet i kvantitet;*
- c) *regionalne razlike;*
- d) *socijalne nejednakosti.*

9. 1. 1. KONKURENTNOST CRNOGORSKE EKONOMIJE

Kompetitivnost je višedimenzionalan fenomen, koji se odnosi kako na nivo preduzeća tako i na nivo sektora i privrede u cjelini. Prema definiciji OECD-a, kompe-

titivnost je mjera sposobnosti zemlje da u *slobodnim i ravnopravnim tržišnim uslovima proizvede robe i usluge koje imaju prođu na tom međunarodnom tržištu, uz istovremeno zadržavanje i dugoročno povećanje realnog dohotka stanovništva.*

U globalnoj ekonomiji kompetitivnost ima ključnu ulogu u razvoju i pojedinca, i kompanije, i države u cjelini.

Oslanjanje na tradicionalne konkurentske prednosti (npr. prirodne i resursne) više nije garancija ekonomskog uspjeha, iako ih ne treba odbacivati. Prema novim teorijama, nacionalno blagostanje nije naslijeđeno već je stvarano strateškim izvorima. To znači da za razliku od prošlosti, kada se razvoj zemlje objašnjavao komparativnim prednostima, poput jeftine radne snage i prirodnih resursa, danas se osnovnim za ekonomski razvoj smatraju uslovi zasnovani na ljudskom kapitalu, infrastrukturi, visokoj tehnologiji i inovacijama, odnosno na znanju i idejama. Tehnologija se oslanja na vještine i znanje kao na jedine izvore održive strateške prednosti.

Pri tome se kompetitivnost može i treba posmatrati na makro i mikronivou. Makrokonkurentnost podrazumijeva konkurentnost nacionalne privrede u cjelini, a odnosi se na sposobnost ostvarivanja većih faktorskih dohodaka u uslovima kada su naša preduzeća izložena neposrednom uticaju međunarodne konkurencije. *U osnovi, mikrokonkurentnost je kvalitet poslovnog ambijenta i izgrađenost institucija u okviru kojih se obavlja biznis, kao i efikasnost državne administracije.* Mikrokonkurentnost je konkurentnost na nivou preduzeća i pojedinaca. Ona obuhvata, između ostalog, i kvalitet proizvoda, organizacionu klimu, vizije i strategije u preduzeću, korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija, nivo znanja i sl.

Sadašnji nivo konkurentnosti crnogorske ekonomije je na nivou koji ne obezbjeđuje potpuno iskorišćavanje prednosti strategije razvoja koja je zasnovana na otvorenosti, odnosno integrisanja u regionalno i šire tržište. To je važan problem razvoja crnogorske ekonomije.

Pokazatelji za Crnu Goru su dati u sljedećoj tabeli:

Tabela 15. Crna Gora na svjetskim rang-listama i rang-listama regiona

Rang lista	Svjetski rang	Broj zemalja	Rang u regionu (13 zemalja)
Globalna konkurentnost	65	133	6
Poslovno okruženje	71	183	7
Indeks ekonomskih sloboda	68	198	9
Indeks percepcije korupcije	69	180	7
Zaštita svojinskih prava	80	125	7

Izvor: World Economic Forum, World Bank, Heritage Foundation, Transparency International, EBRD
Države regiona su: Srbija, BiH, Makedonija, Hrvatska, Albanija, Slovenija, Bugarska, Rumunija, Mađarska, Češka i Slovačka

Konačno rješenje problema konkurentnosti ne postoji. To je stalni proces. Pravi rješenja su ka stvaranju *društva znanja*, kako bi se Crna Gora učinila privlačnom za istraživače i naučnike i kako bi se podsticalo korišćenje informacionih i komunikacionih tehnologija. U tom smislu posebno je potrebno:

- stvaranje *poslovne klime*, a shodno principima EU, posebnu pažnju treba posvetiti smanjenju administrativnog aparatu u EU kao cjelini i svim zemljama pojedinačno;
- u okviru tržišta rada *razvoj evropske strategije permanentnog i cjeloživotnog učenja i aktivnog starenja*;
- u okviru održivosti prirodne okoline preporučuju se *eko-inovacije i mjere za povećanje produktivnosti kroz ekološku efikasnost*.

Prema tome, povećanje konkurentnosti crnogorske ekonomije je vezano za *znane i ekonomiju zasnovanu na znanju i inovacijama*.

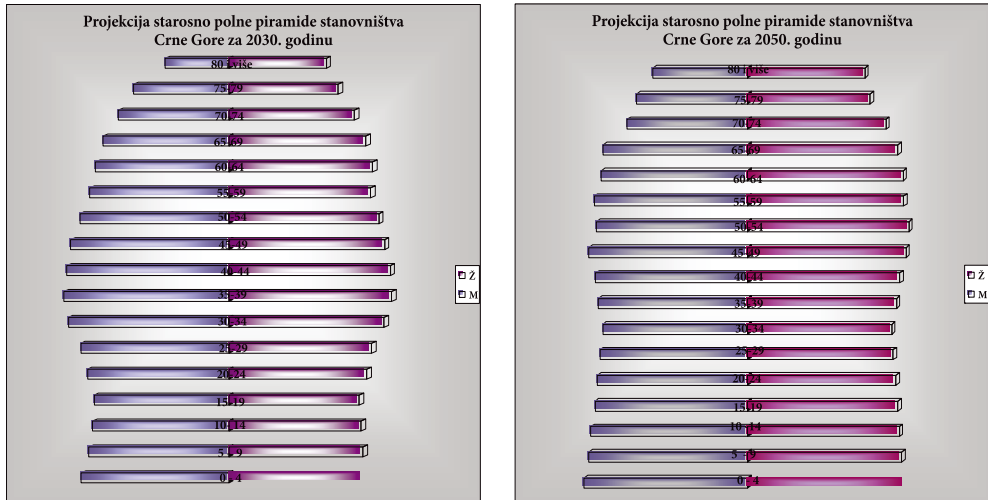
9. 1. 2. RADNA SNAGA – KVALITET I KVANTITET

Crna Gora već ima problem sa brojem i strukturom radne snage. Crnogorsko stanovništvo stari. Prema projekcijama tima za demografiju:

Tabela 16. Projekcija stanovništva Crne Gore po petogodišnjim skupinama do 2050. godine

Starosne grupe	2003.	Crna Gora		
		2015.	2030.	2050.
0-4	39671	40434	41691	46935
5 do 9	42576	39865	40645	45899
10 do 14	45214	40603	39696	45246
15-19	49387	42309	39281	44404
20-24	48963	45154	41385	43805
25-29	44988	49119	43016	43007
30-34	41528	48811	46655	42357
35-39	41705	45910	48534	43747
40-44	44175	43750	47820	44605
45-49	44496	44038	46434	46496
50-54	40436	42989	44249	45806
55-59	28071	41418	41558	45367
60-64	29233	38707	40927	44264
65 -69	28650	30099	38919	43267
70-74	21240	26608	34902	37994
75-79	14270	24162	30259	34202
80 i više	13539	18770	23775	31029
Ukupno	620145	662746	689746	728430

Izvor: Rezultati istraživanja na potprojektu *Populacioni aspekti makroprojekta CANU Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti*

Slika 1. Starosno polne piramide stanovništva Crne Gore za 2030. i 2050. godinu

Izvor: Rezultati istraživanja na potprojektu *Populacioni aspekti* makroprojekta CANU Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti

Struktura radne snage takođe ne zadovoljava. I pored toga što imamo zvaničnu nezaposlenost na nivou višem od 30.000 ljudi, svake sezone je angažovano oko 40.000 ljudi iz regiona kao radna snaga.

Brži rast ekonomije tražiće i drugu strukturu zaposlenih, posebno smanjenje broja zaposlenih u državnoj administraciji.

Za očekivati je da će brzi rast otvorene ekonomije povećati imigraciju radne snage. Proces imigracija radne snage u Crnoj Gori je otpočeo i ona je na nivou nisko-kvalifikovanih zanimanja i nivou menadžmenta, pogotovu u međunarodnim kompanijama. Za očekivati je da će broj ljudi, posebno eksperata, stalno rasti, posebno iz azijskih zemalja. Za očekivati je npr. konkurenciju i među inženjerima, ekonomistima, ljekarima, informatičarima. Današnjoj generaciji studenata ključna konkurencija u Crnoj Gori će tokom njihovog radnog vijeka biti diplomirani studeni iz Kine i Indije.

Sve ovo potencira značaj ljudskog kapitala za održivost tržišne ekonomije u Crnoj Gori.

Humani kapital podrazumijeva znanje, vještine, kompetentnost i ostala svojstva koja posjeduju pojedinci, a koja su relevantna za ekonomske aktivnosti. Ovo ne podrazumijeva samo nivo znanja koji posjeduju pojedinci već i sposobnost pojedinca da znanje i vještine kojima raspolaže iskoristi u produktivne svrhe. Sa druge strane, fokus je na onim svojstvima pojedinca koja doprinose obliku i kvalitetu ekonomske aktivnosti.

Ulaganje u ljudski kapital je preduslov dugoročne održivosti tržišne ekonomije u uslovima strategije otvorenog rasta.

9. 1. 3. REGIONALNE RAZLIKE

Ako je vrhovni cilj razvoja povećanje bogatstva svakog pojedinca i razvoj sistema vrijednosti na njemu zasnovanog, onda se to odnosi na sve pojedince, bez obzira na to gdje žive i rade. To znači da vizija razvoja mora obuhvatiti cjelokupnu teritoriju Crne Gore. Iako je Crna Gora relativno mala teritorija, razlike u nivou razvijenosti su već uočljive. Ukoliko se takve razlike nastave, to bi vodilo ograničenju ekonomskog razvoja i održivosti tržišne ekonomije u Crnoj Gori.

Regionalne razlike možemo procijeniti kroz više indikatora datih u sljedećoj tabeli:

Tabela 17. Ključni indikatori ranjivosti – izopštenosti domaćinstava po regionima (u procentima (%) od ukupnog broja)

	Nizak dohodak (siromaštvo)	Nedovoljan pristup zdravstvenim uslugama	Zaduženost	Indeks društvene izopštenosti
Crna Gora	24.3	29.7	30.1	3.5
Sjeverni region	25.1	42.4	29.2	5.9
Južni region	20.0	24.9	12.0	1.0
Centralni region	24.8	23.9	41.1	3.2
Podgorica	23.9	23.7	38.9	3.3

Izvor: ISSP – UNDP, Montenegro

Kao i u svim zemljama u tranziciji, do izražaja dolazi i metropolizacija razvoja. Centar (Podgorica) ili više njih se razvijaju, ostali djelovi znatno slabije ili čak opadaju u razvoju. Naravno, radi se o visokim troškovima razvoja u manje naseljenim mjestima. I sve dok su troškovi biznisa u takvim područjima visoki, ta područja u okviru strategije otvorenosti ne mogu biti privlačna za kapital. Troškovi i rizici u tim područjima su veći – što je prepreka dolasku kapitala, koji je osnov razvoja. Kako stimulisati kapital da uđe u nerazvijene krajeve Crne Gore – to je pitanje regionalnog razvoja, a ne briga politike kako da nerazvijene „usreći” kroz pravednu raspodjelu budžeta.

Kako smanjiti troškove biznisa u nerazvijenom dijelu Crne Gore?

1. Izgradnjom infrastrukture, posebno putne, energetske i aerodroma (privatni kapital, koncesije...).

2. Izgradnjom komunikacijske infrastrukture, posebno informacionih tehnologija (pristup internetu i sl.).

3. Ulaganjem u obrazovnu, zdravstvenu i sportsku infrastrukturu.

Kroz obezbjeđivanje integralne infrastrukture stvaraju se uslovi za dotok kapitala i razvoj regiona kroz unutrašnju, preduzetničku energiju ljudi sa ovog područja ili onih koji imigriraju, a ne kroz parcijalne i trenutne akcije političkog karaktera.

Održiva tržišna ekonomija na sjeveru Crne Gore, kao uostalom i na nivou cijele Crne Gore, moguća je samo ukoliko taj region Crne Gore postane dio šireg tržišta.

šta! Stoga umjesto: „Održivi razvoj sjevera” treba koristiti izraz: „Održivi razvoj tržišne ekonomije na sjeveru Crne Gore!”. Razlika je u tome što je kod prve strategije fokus na državi i njenoj brizi, dok je kod druge fokus na tržištu, otvorenosti, integracijama. Nije problem kako da razvijamo sjever, već kako da omogućimo da na sjeveru imamo efikasno tržište.

9. 1. 4. SOCIJALNE NEJEDNAKOSTI

Najveći prigovor modelu razvoja zasnovanom na tržištu je u primjedbi da ona stvara socijalne razlike i nejednakosti. Kritičari navode da je tržište dobro samo za malu grupu ljudi – svi ostali su po definiciji siromašni.

Zamislimo da se ovakav pristup primjenjuje u školskom sistemu! Zar u svakom odjeljenju nemate te razlike između odličnih (najuspješnijih) i slabih (neuspješnih) učenika? Da li je potrebno od odličnog oduzeti dio ocjene i dodati je onome ko je manje uspješan da bismo stvorili pravedno društvo?

Nesporno je da u Crnoj Gori postoje socijalne razlike. To pokazuje i sljedeća tabela.

Tabela 18. Pokazatelji siromaštva i nejednakosti u Crnoj Gori

	2005.	2006.
<i>a) Pokazatelji siromaštva</i>		
Nacionalna linija siromaštva (u eurima mjesečno po osobi)	144,68	144,68
Stopa siromaštva u %	11,30	11,30
Linija siromaštva kao % ukupne potrošnje	52,60	53,60
Prosječna potrošnja siromašnih kao % ukupne potrošnje	42,80	44,40
Ocijenjeni broj stanovnika	622.851	625.142
Ocijenjeni broj siromašnih	70.495	70.686
<i>b) Pokazatelji nejednakosti u prihodima</i>		
Udio prihoda donjeg decila (najsromašnijih 10%)	0,017	0,022
Udio prihoda gornjeg decila (najbogatijih 10%)	0,289	0,273
Gini koeficijent (prihodi po osobi)	0,382	0,359

Izvor: Monstat: „Analiza siromaštva u Crnoj Gori”, Podgorica, 2008.

Rješavanje ovog problema ima dva nivoa:

1) Nivo zaštite lica iz bilo kojih razloga nesposobnih za rad (djeca, stari, hendikepirani...). Društvena *solidarnost* u ovoj oblasti mora biti na visokom nivou.

2) Nivo ljudi radno sposobnih i sposobnih da uče. Politika se mora zasnivati na ulaganju *u svakog pojedinca da se on osposobi i u sklopu socijalnih mjera stvori sam sebi uslove da se uključi u proizvodnju dohotka*. Socijalna politika bazirana na ovom konceptu treba da omogući pojedincu da zarađuje za sebe, a ne da bude dugoročno izdržavano lice.

Ovdje ne govorimo o spremnosti društva da se u vremenu katastrofa, nesreća, kriza i sl. ponaša po *principu solidarnosti*, a ne po *principu socijalne pomoći*.

Socijalna politika treba da bude *ulaganje* u proizvođačke sposobnosti pojedinca, treba da bude okrenuta razvoju, a ne da bude portfolio za postojanje ogromne državne birokratije koja opstaje na toj platformi, a sa ciljem očuvanja socijalne pravednosti. Teško da pravednu socijalnu politiku mogu voditi oni koji toj politici ne daju materijalni doprinos (stvaraju dohodak), već samo kroz preraspodjelu tuđeg dohotka doživljavaju osjećaj socijalne odgovornosti. To je jedna od najpogubnijih posljedica Lenjinove i Kejnsove doktrine razvoja.

9. 2. OTVORENOST I ODRŽIVOST TRŽIŠNE EKONOMIJE U DUGOM ROKU (ODRŽIVOST RAZVOJA NAKON ULASKA U EU)

9. 2. 1. DEFINISANJE PROBLEMA

U dosadašnjem dijelu u osnovi je praćena tekuća ekonomska situacija i njeno rješavanje na manje-više elementima standardne ekonomske teorije i ekonomske politike na njoj zasnovane.

Polazilo se od toga kako da se na praktičnom nivou shvate problemi uključivanja i integrisanja crnogorske ekonomije u regionalnu i evropsku ekonomiju, a imajući u vidu institucionalne aranžmane koji će se uskoro desiti (EU) ili koji već postoje (CEFTA).

Međutim, *u dužem roku, naš problem neće biti kako da se integrišemo (što je sada cilj), već kako da u toj integrisanoj cjelini ne postanemo periferija, odnosno kako da se i kao dio EU (što je sada cilj: postati član EU) razvijamo brže od prosjeka kako bismo izbjegli sudbinu periferije?*

Znači, mi smatramo da je ulazak u EU *potreban*, ali *ne i dovoljan uslov našeg razvoja*. Članstvo samo po sebi ne rješava automatski probleme koje imamo, a što bi se moglo zaključiti u današnjem dijalogu o ulasku u EU i u okviru državnog i nedržavnog sektora.

Za nas je važno pitanje: *Kako da se razvija Crna Gora nakon ulaska u EU?* Koji će megatrendovi razvoja biti na sceni? Kakva će biti uloga nekih „domaćih” institucija koje se sada smatraju vječnim, a nastanak kojih institucija možemo očekivati?

Kuda se kreće ekonomija kao nauka daljim teorijskim zatvaranjem u okviru linearnosti i načinom razmišljanja u svijetu *linearnosti* ili *ulazimo u svijet nelinearnosti, haosa?* Svijet *kvantnih skokova?*

9. 2. 2. NAJZNAČAJNIJE OČEKIVANE RAZVOJNE TENDENCIJE XXI VIJEKA

Predviđanje budućnosti je nezahvalno. Ipak to predviđanje usredsređuje razmišljanje na ono što dolazi, na ono čemu se moramo prilagođavati. Sve veći je značaj prepoznavanja *klica* koje već postoje u nama i oko nas, a koje su veza sa budućnošću (*gen razvoja*). Na tome se i baziraju akcije koje danas preduzimamo da bismo doprinijeli oblikovanju svoje budućnosti.

Mjere koje su predložene u kratkom i srednjem roku su upravo imale za cilj stvaranje ambijenta (institucionalnog, ekonomskog, socijalnog...) povoljnog za razvoj, bolje reći bubrenje tih klica budućnosti.

Budućnost se ne uvodi! To nije konstruktivizam! U okviru ovog istraživanja budućnost se razvija iz klica sadašnjosti. Zato i kažemo da je sadašnjost budućnost koja je počela.

Ali kako obezbijediti održivost tih klica budućnosti sada i njihov razvoj u budućnosti?

Pretpostavka za to je da predviđanje budućnosti („osjećaj budućnosti” – Bronovski) ne smijemo da poistovjetimo sa „svjesnom konstrukcijom budućnosti” (crtanje budućnosti), pod kojom podrazumijevamo tzv. mehanicistički prilaz budućnosti.

Predviđanje podrazumijeva uočavanje osnovnih tendencija u razvoju i na njemu zasnovanih pravaca razvoja. Holistički prilaz budućnosti omogućava da se budućnost realnije shvata. Pri tome, *uvijek postoji neodređenost i neizvjesnost (Verner Hajzenberg).*

Budućnost ne određuje jedna sila, jedna tendencija, već više njih. Postoji više „klasifikacija” tih budućih sila! Po našem mišljenju, sljedeća nam izgleda najizazovnije za razmišljanje o budućnosti i uticaju tih budućih tokova na naše živote. Sljedećih deset sila će imati veliku ulogu u oblikovanju naše budućnosti:

1. *Pogonska goriva u budućnosti – energetska kriza, doba poslije nafte; Kakvo će se društvo tada graditi?*

2. *Privreda utemeljena na inovacijama – ekonomija zasnovana na globalizaciji, konkurenciji, miru i bezbjednosti;*

3. *Buduća radna snaga – prihvatanje inovacija i istraživanja, cjeloživotno učenje;*

4. *Medicina dugovječnosti – povećanje životnog vijeka;*

5. *Buduća čuda nauke – znanje je osnov dodajne vrijednosti;*

6. *Obezbeđivanje (bezbjednost) budućnosti (zaštita od terorizma);*

7. *Budućnost globalizacije i mogući sudar kultura – ideološka borba za budućnost;*

8. *Budućnost klimatske promjene – globalno zagrijavanje;*

9. *Budućnost pojedinca – jačanje slobode i ljudskih prava i ono će mijenjati sve vidove života, kulture i ekonomije*

10. *Budućnost Amerike i Kine – kako će odnos ove dvije sile uticati na budućnost? Da li će svijet sa G-8, G-20 preći možda na G-2?*

Ovo su megatrendovi dati u knjizi E. Kantona „The Extreme Future”. Nije toliko bitno da li neki čitalac smatra da postoje i neki drugi, po njegovom mišljenju, važniji megatrendovi ili da neki od ovih nijesu važni ili prihvatljivi. Važno je da se ukaže na to da razvoj Crne Gore treba posmatrati u ovom najširem kontekstu, i da sve akcije koje se preduzimaju i sve politike koje se vode treba da zasnivaju rast na ovim ili sličnim globalnim tendencijama.

9. 2. 3. TEHNOLOGIJA I GLOBALIZACIJA I SHVATANJE EKONOMIJE

Ekonomija počiva na više platformi (ili ploča, kako kaže poznati američki ekonomista Thorow)! Jedna od njih je *tehnologija*!

Zahvaljujući tehnologiji, ekonomija postaje globalna! Šta je globalna ekonomija? Kako tvrdi Kenichi Ohmae, poznati japanski istraživač postglobalizacijskog svijeta, globalna ekonomija se temelji „na svijetu u kojem nepostojanje razgraničenja ne predstavlja više san ili jednu od mogućnosti, već realnost. Do ovoga se došlo uz pomoć kiber-revolucije, ali to nije isti fenomen kao sama kiber-revolucija. Odnos cijene i zarada u trgovanju vrijednosnim akcijama, kao i derivatima te drugim proizvodima finansijskog inženjeringa poprimaju u globalnoj ekonomiji daleko veći značaj”².

U globalnoj ekonomiji naglasak se stavlja *na učenje*, jer uspjeh pa i puko preživljavanje u globalnoj ekonomiji zavise od *sposobnosti prihvatanja novih pogleda i odnosa sa ostatkom svijeta*, ističe Ohmae.

Ipak, nemali broj ljudi u Crnoj Gori je veoma odlučan u borbi protiv globalne ekonomije, koristeći pri tom stare poglede i paradigme. Cijena tog otpora u ekonomiji, ali i ukupnom društvenom razvoju, može biti ogromna. Mentalni otpor globalnoj ekonomiji Crnu Goru bi vodio u periferiju Evrope. Napredak svijeta je ipak izvjestan – kao smrt i porez. Naravno, sve ovo prolazi kroz krize i propasti civilizacija. Ipak, danas i bolje živimo i više znamo nego prije 10 godina!

Zašto se današnja tradicionalna nacija-država i njena administracija nalaze pred velikim izazovima?

Koje su karakteristike globalne ekonomije važne za razvijanje održive tržišne ekonomije u Crnoj Gori?

a) Globalna ekonomija nas tjera da se oslobađamo logike protekcionizma, „strateških sektora” (prioriteta) u ekonomiji.

b) Korijen globalne ekonomije je *ekonomija u svijetu bez granica*. Ona je već na djelu! Zar to ne potvrđuju 4 „C”: communication, capital, corporation, consumers?

c) Nevidljivost globalne ekonomije: ona se ne može *vidjeti okom, već umom*. I to je često uzrok mnogih nerazumijevanja i debata u vezi sa globalnom ekonomijom. Zar npr. ne govorimo o elektronskoj trgovini? O elektronskoj komunikaciji? O plaćanjima i novim transakcijama preko kreditnih kartica?

d) Kiber-povezanost: globalna ekonomija je moguća zahvaljujući kiber-tehnologiji koja omogućava brzi prenos informacija.

e) Mjeri se u odnosima *cijena i zarada po akciji*. *Novac pokreće svijet i stoga je značaj novca u globalnoj ekonomiji važan*. Vrijednost svake pojedinačne kompanije se mora posmatrati u okvirima šireg konteksta ne samo prema tome što je *ovdje i sada* (trenutna cijena) već u kontekstu onoga što očekujemo da će se desiti. Tako korporacija

² Kenichi Ohmae, „Nova globalna pozornica – izazovi i prilike u svijetu bez granica”, Mate Zagreb, 2007, str. 18.

cijska vrijednost sve više zavisi od očekivanja, od naše procjene budućnosti. Naglasak se sve više stavlja na *dinamiku*, a ne na *statiku*. Vrijeme postaje komponenta vrijednosti svake robe, odnosno svakog biznisa.

„Globalna ekonomija ušla je u svijet kroz djelovanje i intelekt ljudskih bića. Nije bila nametnuta svijetu od strane male zlobne mreže koja želi zavladati svijetom: razvijala se kolektivno i veoma je obavezujuća za svijet”.³

Ako je tehnologija pokretač globalne ekonomije, tada je *znanje njen plemeniti metal*. Područja više ne moraju biti obdarena mineralnim bogatstvom, brojem stanovnika i velikom državnom administracijom kako bi mogla učestvovati u globalnoj ekonomiji. Danas se bogatstvo može pridobiti kroz investicije iz ostatka svijeta.

Globalna ekonomija nije prijetnja – to je izvor velikih mogućnosti!

Da bismo te mogućnosti iskoristili, potrebno je napuštati koncept klasične ekonomije, zasnovan na mehaničkoj paradigmi Isaka Njutna, Rene Dekarta i Bentama. *Sadašnja ekonomska teorija nastala je i razvijala se u zagrljaju nacionalne države.*

Kako nestanak nacija-države utiče na ekonomiju i njeno shvatanje? Kakva ekonomska teorija odgovara ekonomiji koja se više ne odvija u granicama nacija-države, već na globalnom tržištu?

Ovo je veliki izazov za ekonomsku nauku, koji je došao do izražaja i u ovom zborniku u radu Koste Josifidisa i Veselina Vukotića – istina, sa suprotnih područja i pogleda. Vjera u protekcionizam i tradicionalnu državu je suprotna ideji globalne ekonomije u čijoj osnovi je univerzalna sloboda, tržište, liberalizam!

Teško je govoriti o tim novim ekonomskim teorijama – one mozaično nastaju. Izgleda da je stanje u ekonomiji slično stanju u fizici nakon Ajnštajnovog otkrića relativnosti. I kasnije otkriću kvantne fizike. Ta nova otkrića i nijesu odbacila Njutnovu fiziku koja je važila samo za određene uslove i koja će uvijek važiti za te uslove. Kvantna fizika objašnjava mnoge pojave koje nastaju u potpuno drugačijim uslovima, od onih koje se odnose na Njutnovu teoriju.

Kao što Njutnova teorija ne može da objasni atom, tako ni današnja ekonomska teorija ne može da objasni globalnu ekonomiju, da teorijski objasni suštinu globalne ekonomije.

Da li je i nama ekonomistima potrebna nova teorija – *kvantna ekonomija*? Iako nemamo odgovor na to kakva bi to trebalo da bude ekonomija, ipak je važno da imamo sumnju u neke klasične ekonomske istine i da na toj sumnji tražimo rješenje. Razumije se, rizik uvijek postoji! Ali se samo *u tom lancu pokušaja i pogreški, kako kaže Hajek, nalazi klica napretka. Samo u smjelosti da pokušamo i pogriješimo i da ponovo pokušamo možemo izbjeći da živimo u Gidensovom „odbjeglom svijetu”!* Da li će novo znanje, kako kaže akademik Momir Đurović, pomjeriti sistem vrijednosti u društvu, samim tim i u ekonomiji?

³ *Ibid*, str. 24.

9. 2. 4. ŠTA JE EKONOMSKI KVANT – MATIČNA ČELIJA EKONOMSKOG RAZVOJA?

Ako smo prihvatili postojanje globalne ekonomije i ako vjerujemo u viziju njenog daljeg razvoja, onda se mora napustiti tradicionalni koncept stabilizacije zasnovan na uravnoteženju budžeta, visokoj zaposlenosti i niskoj inflaciji, što i jeste ekonomija države. Novi koncept bi se mogao više vezati za dinamiku, za skokovitost u razvoju, za kvantne skokove. Više nas očekuje nelinearnost i haotične strukture, globalni svijet koji se mijenja svakih 5-7 godina, nego svijet stalnih, ali ravnomjernih i sporih promjena. Kako upravljati ekonomijom na svim nivoima u svijetu globalne ekonomije?

Moguća su dva konceptualna pristupa:

1. koncept stabilizacije;
2. koncept kvantnog skoka.

a) b) *Koncept stabilizacije.* To je danas dominantan koncept. Ovaj koncept se zasniva na statičkom posmatranju ekonomije i mišljenju da je makroekonomija (ekonomija države) ključna za razvoj jedne ekonomije i sreću njenih građana. Zašto je potrebno da budžet (ono što prihoduje i troši država) bude u ravnoteži, da nema deficita. Isto tako, nezaposlenost treba da bude što manja, kao i inflacija. Cilj je ekonomija u ravnoteži. Ovaj koncept implicitno podrazumijeva važnu ulogu države u ekonomiji, a prije svega kroz dvije ključne poluge: *novac* (monetarna politika) i *porazi* (fiskalna politika).

c) *Koncept kvantne ekonomije* – ekonomije skokova, ekonomije koja ne počiva na pretpostavci linearnosti, kao što je slučaj sa tradicionalnom ekonomijom, već više na uvažavanju nepravilnosti, nelinearnosti i haosa, koji prirodno proizvodi logika globalnog tržišta. Dok koncept stabilizacije u osnovi počiva na Njutnovoj mehanicističkoj paradigmi, ovaj koncept počiva na paradigmi zasnovanoj na kvantnoj fizici (Ajnštajn, Plank, Hajzenberg, Stiv Hoking...).

Ovaj koncept se, umjesto okretanja *makroekonomskim agregatima* (agregatna potrošnja, agregatna ponuda, inflacija, strategija...), više *okreće znatno više ljudima, njihovim sposobnostima, inicijativama, znanju, odnosima među ljudima koji se dešavaju u svijetu stalnih promjena.* Prije svega, *novim idejama i novom znanju.*

Razlika između ova dva koncepta se u suštini svodi na razliku između *rasta i razvoja*, između kvantitativnog i kvalitativnog principa ekonomije. Naravno, to su neodvojive dimenzije. Stoga moramo imati integralni pristup, tim prije što je Crna Gora još uvijek na niskom nivou razvijenosti – što će tražiti brži rast koji stvara uslove za razvijanje kvalitativnih procesa razvoja. Isto tako, važno je ukazati na još jednu razliku! Rast se odnosi na cjelinu ekonomije, na neke opšte, agregatne veličine. Međutim razvoj, pored tog opšteg, uključuje i *strukture*, odnosno raspored prihoda sa stanovišta strukture. U globalnom svijetu, u otvorenoj ekonomiji, *strukture su stalno u pokretu! Stalno u promjenama!!!* Zašto razvoj shvatamo kao dinamičan, dok je rast više rezultanta sila koje se ne mijenjaju ili se veoma sporo mijenjaju?

Imajući u vidu ranije rečeno o globalnoj ekonomiji i ulasku Crne Gore u Evropsku uniju, Crna Gora treba da se *okreće konceptu kvantne ekonomije*.

Kao što je već rečeno, teorijski okvir kvantne ekonomije je tek u embrionu. Ne postoji zaokruženi koncept. Ipak, praksa ekonomije je već ukazala na postojanje te „skokovite” ekonomije, odnosno kvantne ekonomije. Zar to nije pokazala globalna finansijska kriza? Zar to nijesu pokazali „azijski tigrovi”? Zar to ne očekujemo od ekonomije Kine, Rusije, Indije i Brazila u skoroj budućnosti, jer se upravo u ovim zemljama očekuju visoke stope rasta?

Da li je kvantna ekonomija način uključivanja ekonomije u koncept društva znanja? Da li je moguće graditi društvo znanja na starom shvatanju ekonomije kao jednog od stubova tog društva? Mi upravo polazimo od toga da je globalna ekonomija, koja uslovljava shvatanje ekonomije kao skokovite prakse, ambijent za društvo znanja. Odnosno, *ključna pretpostavka društva znanja je da postoji tražnja za znanjem!!!* Ponuda znanja koje nije zasnovano na tržišnoj vrijednosti, na uticaju na realne tokove, na impaktu, ne može se smatrati komponentom društva znanja. Znanje je vrijedno u mjeri koliki mu je impakt, koliki mu je efektivni uticaj na realni život.

Šta bi trebalo da bude ekonomski kvant u toj novoj, kvantnoj, skokovitoj ekonomiji?⁴

Ekonomski kvant, koristeći asocijacije iz fizike, je unutrašnji, prirodni, organski pokretač ekonomskih procesa. To je izvor unutrašnje snage ekonomskog *procesa!* Samo korišćenje riječi proces umjesto uobičajene – *dogadaj*, takođe ukazuje na razlikovanje tradicionalnog koncepta ekonomije od kvantnog shvatanja ekonomije.

Na nivou još uvijek prisutnih opštih rasprava u Crnoj Gori, pitanje je da li se taj energetski pokretač ekonomije (kvant u fizici) nalazi u državi, kolektivu ili pojedincu?

Ukoliko smo prihvatili globalnu ekonomiju i činjenicu da ona naglašava individualnost i pojedinca, tada je snaga u preduzetničko-inovativnoj energiji svakog pojedinca. *Znanje, nove ideje, vještine, način razmišljanja okrenut ka novom, ka budućnosti, jeste praktična sposobnost pojedinca da snove pretvori u realnost.*

Dok su u tradicionalnoj ekonomiji *kapital i rad* bili osnov rasta, u novoj kvantnoj ekonomiji to sve više postaju *ideje*: naravno, ovo ne znači da će kapital i rad postati suvišni. Naprotiv! *Ipak, nosilac i pokretač razvoja biće kreacija novih ideja!!!*

Mnogo je manje sporno da li će ideje u kvantnoj ekonomiji zauzimati pokretačko mjesto u razvoju.

Sa stanovišta Crne Gore, postavlja se pitanje da li je to društvo, s obzirom *na tradiciju, sklono proizvodnji novih ideja i kreacijama? Da li su psihološke karakteristike ljudi sa ovog područja takve da se oni okreću budućnosti i novim idejama?*

⁴ Ovi termini se koriste više kao pokušaj terminološke, pojmovne razlike između ekonomije zasnovane na nacija-državi i ekonomije zasnovane na globalnom tržištu. Otuda ne postoji jasna preciznost ovih pojmova, niti njihova teorijska uobličenosť i praktična standardizacija.

To je posebno istraživanje. Ipak, prof. Todor Baković navodi visoku sklonost građana sa područja Crne Gore ka brzom prihvatanju novih tehnoloških dostignuća (automobili, tehnika, mobilni telefoni...).

Ukoliko je *sklonost ka dokolici uslov društva znanja*, kao što to ističu određeni teoretičari, pozivajući se na iskustvo antičkih Grka, tada je ta pretpostavka ispunjena, a kroz tradicionalnu konstataciju da se u Crnoj Gori ne voli rad. Uostalom, ta sklonost ka dokolici je došla do izražaja i kroz tzv. *deset crnogorskih zapovijesti* („Kad vidiš nekog da se odmara – pomoz mu!”).

Kako otvoriti procese koji vode ka aktiviranju tog ekonomskog kvanta? Praktičnije, *kako graditi institucionalni okvir, odnosno mentalitet, kulturni i sportski ambijent koji bi stvarao i koristio tu energiju ekonomskog kvanta (inovacije, kreacije, preduzetništvo)?*

To se ne postiže u jednom koraku! Traži vrijeme! Isto tako, to se ne uvodi, ne prenosi mehanički iz inostranstva! Potrebno je podstaći unutrašnju energiju svakog pojedinca! Potrebno je u pojedincu razviti unutrašnju potrebu za novim znanjem, inovacijama, kreacijom! Pojedinaac treba da živi u ambijentu koji mu omogućava da njegove unutrašnje ideje, inovacije, kreacija sa tim ambijentom mogu komunicirati. (To je na neki način isti problem koji je prije 2.600 godina rješavao Tales: Kako uspostaviti most između uma čovjeka i svijeta koji ga okružuje?!)

Po našem mišljenju, potrebno je građanima obezbijediti određenu platformu, koja bi bila osnov za otvaranje procesa inovacija, znanja i ideja u glavama pojedinca. Upravo te platforme, kako kaže Ohmae, omogućavaju međusobnu komunikaciju i pojedinca i kompanija u svrhu rješavanja stvari na brži i efikasniji način; platforme podstičaju komunikacije, takođe, pospješuju i struku i znanje. To se čini tako da se uspostavljaju zajednički standardi koji postaju prihvatljiva norma.

Bazična platforma su *ekonomske slobode*. Istina, poznati ekonomisti (npr. Saks, Krugman...) navode da bazičnu platformu čine strategije strane pomoći ili strategije zaduživanja, kao izlaz iz siromaštva, odnosno kao platformu razvoja (Heritage Foundation, „The Road to Prosperity”, Wahington, DC, USA, 2006).

Ekonomske slobode znače odsustvo prepreka ulasku u biznis i izlasku iz biznisa, slobodu započinjanja biznisa, slobodnu inicijativu, slobodu realizacije novih ideja, slobodu kreacije; one znače i zaštitu slobode od strane države! Ako se ovaj opšti koncept primijeni na Crnu Goru, on bi se eksplicitnije mogao svesti na *koncept slobode stvaranja profita!* Pojedinaac i kompanije su ekonomski slobodni samo ukoliko imaju slobodu da im je profit ključni cilj ekonomske aktivnosti (ovo ne znači da ta sloboda nije ograničena interesima stake-holdera, ako se institucionalno obezbjeđuje!). Stoga ekonomske slobode počivaju na pravilima igre, preko kojih konkurencija, ne redistribucija, koordinira ekonomsku aktivnost!

Kako da Crna Gora, ukoliko želi visoke stope rasta GDP-a, uđe u prvih 10 zemalja u svijetu prema nivou ekonomskih sloboda?

Koncept ekonomskih sloboda ima najmanje dvije važne implikacije na ukupno društvo:

1. Ekonomske slobode povećavaju nivo demokratizacije društva, odnosno principa većeg broja ljudi, uključujući i *one koji nemaju kapital, a imaju npr. ideju da uđu u biznis i povećaju svoje prihode.*

2. *Jača se uloga i snaga pravne države.* Zapravo, ekonomske slobode počivaju na zaštiti svojine i ugovora, odnosno snažnoj ulozi pravosuđa i sudskog sistema u društvu.

Sve ostale platforme se mogu nazvati *platformama napretka* (Kenichi Ohmae).

Za Crnu Goru su, po nalazima naših istraživanja, najvažnije:

1. *Tehnološka platforma* – tehnologija ima skoro presudan uticaj na karakter i razvoj ekonomije. U Crnoj Gori naglasak treba da bude na ulaganju u prihvatanje novih tehnologija i njihovo korišćenje!

2. *Jezik kao platforma* – uvođenje engleskog kao zvaničnog radnog jezika administracije, biznisa i obrazovanja i podsticanje učenja kineskog jezika.

3. *Platforma svjetske valute* – korišćenje EURA olakšava komunikaciju; očuvanje EURA.

4. *Brendovi kao platforma* – razvijanje autentičnog, odnosno autentičnih proizvoda i usluga koji se mogu prodati na regionalnom i evropskom tržištu (npr. vino, turističke usluge, zdravstvene usluge, obrazovne usluge, sport...).

5. *Globalna poslovna kultura* – poštovanje pravila, standarda, manira koji sve više poprimaju karakter „globalnih standarda”.

6. *Platforma očuvanja naše kulturne autentičnosti* – da smo prepoznatljivi i drugačiji od drugih.

7. *Platforma zdravog života i sporta* – razvoj takmičarskih, preduzetničkih i zdravstvenih karakteristika stanovništva.

Upravo ove platforme omogućavaju lakšu i efikasniju komunikaciju pojedinaca i kompanija iz Crne Gore na globalnom tržištu. Bez ove prirodne komunikacijske intervencije ne može se očekivati i poslovna, biznis integracija.

Ulaganje u ove platforme je ključni prioritet razvoja Crne Gore.

9.2.5. AMBIJENT NEOPHODAN ZA RAZVOJ EKONOMSKOG KVANTA

Energija ekonomskog kvanta, izražena kroz znanje, preduzetništvo, inovacije, kreacije, riječju – kroz nove ideje, može nastati i razvijati se u njoj prilagođenom ambijentu, odnosno u *sinergiji procesa koji taj ambijent dinamički oblikuje.*

Razumijevanje ove nove konceptijske postavke podrazumijeva da se prethodno shvate „dva aksioma” društva znanja:

1. *Znanje je individualno!* Znanje je u glavi pojedinca! Ne postoji kolektivno znanje! Znanje pojedinca je njegova privatna svojina (intelektualna svojina)!

2. *Ekonomski kvant je jedna od tačaka privlačenja* (S. Žižek). Odnosno, to je tačka privlačenja ostalih sila u društvu i treba razviti navigacione mehanizme u svim ostalim oblastima koje podrazumijevaju razvoj ekonomskog kvanta.

Po našem mišljenju, „spoljašnji” ambijent koji treba da doprinese razvoju ekonomskog kvanta čini više komponenti:

1. *država i politika;*
2. *institucionalni okvir i kompetitivnost insitucionalnog sistema;*
3. *svojina i pravna zaštita svojine;*
4. *kultura i ekonomski razvoj;*
5. *zdravlje i ekonomski razvoj;*
6. *sport i razvoj samopouzdanja svakog pojedinca.*

Kako ove komponente ekonomskog kvanta razvijati u vremenu očekivanja milenijumskih megatrendova promjena?

1. Država i politika

Ovo je vjerovatno najteži dio i objašnjenje koncepta razvoja za koji se zalažemo. Ovo je i najveće razvojno ograničenje u Crnoj Gori. Kako iz jedne tradicionalne paradigme o shvatanju države i njene uloge preći na shvatanje države koje traži i razvija koncept milenijumskog razvoja? Ovdje na državu gledamo prije svega sa *praktične strane*, a ne neku *sterilnu teorijsku tvorevinu*. Taj praktični odgovor upravo polazi sa jedne strane od *globalnih procesa i integracija Crne Gore* (u EU i NATO) i sa druge strane od veličine teritorije i broja stanovnika. Ovakav prilaz smo izrazili kroz koncept minimalne države, koja u uslovima Crne Gore poprima izraz mikrodržave. Takav koncept bi trebalo da bude motiv otvaranja procesa koji vode ka njegovom praktičnom ostvarenju u sljedećih 10-ak godina.

Na državu i njenu efikasnost se mora gledati sa stanovišta kompetitivnosti Crne Gore na globalnom tržištu. Ne misli se samo na „ekonomsko” tržište već i na *tržište kulture, umjetnosti, sporta, tržište institucija*.

Da li tradicionalna nacija-država, država sa logikom zatvorenosti, nastala u okviru postojanja državnih granica, može da odgovori zahtjevima otvorenosti i integracija Crne Gore? Da li sa 53.000 zaposlenih u državnoj administraciji (što je 1/3 zaposlenih u Crnoj Gori) možemo biti efikasna i kompetitivna država? Ako se svi složimo da taj broj može biti manji (mada evropske integracije taj broj mogu i povećati, ako taj proces budemo shvatali mehanicistički kao što se sada čini), to se može vršiti samo shodno nekom *konceptu*, a ne mehanički, kao što se do sada radilo i kako se sada razmišlja. Po našem mišljenju to je koncept Crne Gore kao mikro države.

Kako se izdržava odnosno finansira država? Na ovo pitanje se mora mnogo ozbiljnije tražiti odgovor u eri globalne kompetitivnosti. Država se uvijek finansira iz neke dodatne vrijednosti! Ta dodatna vrijednost mora biti stvorena (biznis koji stvara novac i plaća poreze), a može biti i dar prirode (što pripada svima – nafta,

ruda, robe...). Nekada je to bilo ratovanje, pljačkanje, osvajanje novih državnih teritorija!

Crna Gora se može finansirati u kratkom i srednjem roku samo iz dodajne vrijednosti koja se stvara uglavnom na teritoriji Crne Gore! (Ipak, ne treba zaboraviti doznake iz inostranstva kao i npr. plate naših moreplovaca, kao i dividendu od akcija stranih kompanija.) Ukoliko te dodajne vrijednosti nema – sve teorije o državi padaju u vodu. Veličina te dodajne vrijednosti koja se izdvaja za državu je opravdana sve dok država pruža usluge u nivou te naplaćene dodajne vrijednosti (poreza). Kada je dodajna vrijednost koju država zahvati putem poreza veća od koristi koje pruža država – ulazi se u zonu kada *država postaje ograničenje razvoja*. Globalna ekonomija stvara uslove za drugačije rješavanje ovog problema. Dok je u vremenu nacionalne države sve bilo zatvoreno unutar nacionalnih granica – sada je sve otvoreno. To omogućava da biznis, preduzetnici, sposobni mladi ljudi počnu da „glasaju nogama” – odlaze iz Crne Gore.

Kako stvoriti uslove da se povećava dodajna vrijednost u Crnoj Gori? Ekonomija traži malu vlast, odnosno najbolja politika (vlast) sa stanovišta ekonomije je ona koja najmanje vlada. *Ekonomija traži vlast pravila, zakona, jak sudski sistem, sistem vrijednosti zasnovan na znanju kao izvoru bogatstva...*

U globalnoj ekonomiji, koja se zasniva na energiji ekonomskog kvanta, a ne na veličini državne birokratije i zatvorenim granicama, uloga vlasti postaje sve manja. Ovo pogotovu u malim zemljama kao što je Crna Gora i posebno vlasti koja je skoncentrisana u Vladi i Parlamentu nacionalne države. Ovaj nivo neće nestati u skoroj budućnosti, ali će pretrpjeti ogromne promjene, pogotovu poslije ulaska u EU.

Taj nivo će biti prije svega odgovoran za VIZIJU! Isto tako za stvaranje uslova za implementaciju te vizije. Svakako, vizija ne smije biti skup riječi i aspiracija i mora biti veoma praktična – imati praktične ciljeve. Razumije se, vizija traži okrenutost dugom toku, odnosno zahtijeva vizionarski pristup, pristup koji gleda praktično i daleko u budućnost, daleko od sljedećih izbora.

U okviru te vizije važno je istaći sljedeće:

1. *Država treba da polazi od pojedinca i povećanja njegove uloge u razvoju*. Razumije se, grupni i timski rad su važni. Ipak, naprijed vuku „visoki jablanovi”! Ovo je u velikoj mjeri u konfliktu sa našim sistemom vrijednosti u Crnoj Gori u kojem se uspjeh teško oprasha!

Da možda taj mentalitet zaustavljanja uspješnih ne dolazi iz prevelike birokratije u Crnoj Gori?

2. Ključno pitanje vizije u globalnoj ekonomiji i integrisanosti Crne Gore u EU jeste: *Kako privući kapital iz „ostatka svijeta”?* Kako iskoristiti svjetsko tržište i za sopstveni razvoj? Zar to nije suprotno sada izraženom strahu od stranog kapitala?

3. *Razvoj regionalne strategije*. Kako biti prepoznatljiv u regionu? Biti drugačiji u regionu – što širem utoliko bolje – odnosno, imati neki svoj brend! Da li je npr. to brend da je Crna Gora destinacija za biznis – npr. Mediteranski tigar?

4. *Obrazovanje treba da bude ključna uloga Vlade.* Nije više dovoljna fizička infrastruktura za pravljenje kapitala. To je sve više kvalitetna i razvojno orijentisana radna snaga. Zaista, vizionarska vlada je posvećena edukaciji, što u širem smislu podrazumijeva i nauku i istraživanje. Visokoobrazovana radna snaga je važan resurs za proizvodnju dodatne vrijednosti u globalnoj ekonomiji. Iako će država imati važnu ulogu u obrazovanju, ovo ne treba da koči privatnu inicijativu u ovoj oblasti – naprotiv! Isto važi i za ostale oblasti, posebno zdravstvo.

5. Država, odnosno vlast, treba posebno da obrati pažnju na:

- a) kako da postane nosilac i zastupnik nove tehnologije;
- b) smanjenje prepreka ulasku i izlasku kapitala;
- c) eliminisanje svih prepreka da kompanije sa svjetskog tržišta privlače najbolje kadrove da kod njih rade, ne samo elementarne već i menadžerske poslove;
- d) minimiziranje birokratije.

Znači, država u Crnoj Gori treba da pretrpi velike promjene ukoliko se želi stvarati društvo znanja i u okviru njega razvoj zasnovan na inovacijama, kreaciji, znanju i idejama, tj. ekonomskog kvanta.

Postojeća organizacija države i njeno stvaranje je ozbiljno razvojno ograničenje Crne Gore i integracija u evropske i globalne tokove.

2. Institucije i kompetitivnost institucionalnog sistema

Institucije su odraz zrelosti jednog društva.

Institucije smanjuju nesigurnost tako što daju strukturu svakodnevnom životu (unaprijed poznati obrasci ponašanja). One su smjernica ljudskoj interakciji. Ipak, institucije pojedincima definišu i ograničavaju mogućnost izbora.

Institucionalna ograničenja uključuju djelovanje koje je pojedincima zabranjeno i definišu okolnosti u kojima je pojedincima dopušteno preduzimanje određenih akcija. Institucije i jesu okvir unutar kojeg se odvija ljudska interakcija. Moguće je uspostaviti gotovo savršenu analogiju sa pravilima igre u određenom grupnom sportu. Tako se i pravila sastoje iz *formalnih pravila* (ono što je zapisano, zakon) kao i *nepisana pravila* – fer-plej! Na ovome posebno insistira američki ekonomista, prof. dr Steve Pejovich.⁵

Ako se pravila krše, slijedi kazna. Stoga je jedan od ključnih djelova funkcionisanja institucija pitanje koliko je visoka cijena kršenja dogovorenih pravila i koliko će biti stroga kazna koja će uslijediti. Institucije funkcionišu na više principa. Jedan od tih principa jeste *razlikovanje institucija od organizacije*. Svrha pravila (zakona) je da definiše okvir za igru. Kako će koji tim igrati – to je njihova organizacija.

⁵ Ovo shvatanje profesora Pejovicha je izraženo kroz njegovu tzv. interakcijsku tezu, koja kaže da transakcioni troškovi tranzicije zavise od kompatibilnosti novih pravila i institucija sa neformalnim institucijama (tradicija, običaji, moral, ...) koje su dominantne u jednom društvu. Vidjeti više: Pejovich, Steve; *Economic Analysis of Institutions and System*, Klower Academic Publishers Gron Dordrecht.

U društvu organizacije uključuju se *politička tijela* (političke stranke, parlament, gradska vijeća, regulatorne agencije), *ekonomska tijela* (preduzeća, porodične firme, zadruge) i *državne organizacije* (škole, univerziteti, obrazovni centri).

Radi se o grupi ljudi koje povezuje zajednički cilj.

Sve ove organizacije obavljaju aktivnost u okviru određenog institucionalnog okvira.

Koji su ključni problemi kada je institucionalni razvoj Crne Gore u pitanju?

1. Nerazdvajanje institucija od organizacija! Iz takvog prilaza proizilazi da se igrači i pravila poistovjećuju. Šta je rezultat takvog prilaza u sportu?

2. Nesaglasnost našeg institucionalnog okvira sa EU, za šta će trebati vremena.

3. Varka da je donošenje zakona dovoljno da se uspostavi institucionalni okvir. *Institucija postoji samo ako funkcioniše*, ali u praksi a ne na papiru.

4. Shvatiti da je država isto što i sudija u sportu: brine o pravilima i uslovima za igru. U tom smislu sudski sistem je važan segment za funkcionisanje institucija u okviru države.

5. Još uvijek velika diskrecija i moć politike u odnosu na institucije!

6. Sve više postaje važna *institucionalna kompetitivnost* – za privlačenje ili odbijanje kapitala, radne snage, znanja.

Koncept razvoja zasnovan na ekonomskim slobodama upravo polazi od pretpostavke razvijenih i efikasnih institucija.

Upravo razvoj institucija u Crnoj Gori je jedan od izazova za razvoj slobodne tržišne ekonomije u Crnoj Gori. Iskustvo razvijenih zemalja pokazuje da nema ekonomske uspješnosti bez razvijenih institucija i njihovog stabilnog razvoja!

3. Svojina i pravna zaštita svojine

Ovo je jedna od ključnih institucija na kojima se zasniva koncept razvoja zasnovan na ekonomskim slobodama. Isto tako je ovo važna institucija za funkcionisanje društva znanja.

Svojina je, uz pojedinca i državu, ključna regulatorna institucija u društvu. Svojina reguliše odnose u oblasti privređivanja odnosno ekonomije.

Dugoročni i integralni razvoj Crne Gore je moguć samo na *privatnoj svojini i razvoju kapitalizma, odnosno slobodnom tržištu i vjeri u individualne slobode*.

Koncept ekonomskih sloboda upravo polazi od sljedećeg:

- a) razvoj se zasniva na privatnoj svojini, uključujući i znanje kao svojinu pojedinca;
- b) društvo znanja potencira značaj intelektualne svojine i njene zaštite;
- c) razvijen sudski sistem za zaštitu svojinskih prava;
- d) sigurnost ugovora i garancija da će se on poštovati;
- e) slobodno raspolaganje i mogućnost uvećavanja privatne svojine;
- f) stalno istraživanje uticaja naučnog progressa, novih znanja i biznisa u kosmosu na razvoj institucije svojine;
- g) profit je osnovni cilj postojanja kompanije.

U Crnoj Gori se svi ovi elementi moraju dalje razvijati i stvarati mnogo povoljniji ambijent za funkcionisanje ekonomskih funkcija svojine.

4. Kultura i ekonomski razvoj

Za model preduzetničko-inovativnog razvoja nijesu potrebne samo odgovarajuće formalne institucije. U velikoj mjeri ovaj model se zasniva na neformalnim institucijama. Neformalne institucije imaju svoje izvorište u kulturi. *Kulturu shvatamo kao mrežu subjektivnih pojmova: sistem vrijednosti, stavovi, ubjeđenja, shvatanja i ostale pretpostavke koje dominiraju među ljudima u društvu ili kako Steve Pejovich ističe da je kultura „sinteza tradicije, običaja, moralnih vrijednosti, religijskih ubjeđenja i ostalih neformalnih pravila ponašanja koja su prošla test vremena i koja su ugrađena u generacije pripadnika društva”.*

Nove analize pokazuju važnost kulturnog okruženja na ekonomski razvoj. „Nerazvijenost je stanje duha”, ističe Lawrence Harrison, koji krajem prošlog vijeka vraća kulturni faktor u ekonomsku analizu. Važne komponente kulture (neformalna pravila), koje utiču na ekonomski progres su: *vjera u pojedinca* i njegovu kreativnost, moralni imperativ (sklonost ka ponašanju po pravilima i zakonu), *shvatanje bogatstva* (da li je naglasak na onome što je već stvoreno ili se stavlja naglasak na ono što tek treba da bude stvoreno u budućnosti kao rezultat inovativnosti, kreativnosti i radnog angažovanja), *shvatanje konkurencije* (kao izvor bogatstva ili kao agresija od drugoga), *odnos prema pravdi* (pravedna distribucija već stvorenog – potrošnja ili na budućim generacijama – štednja), *odnos prema radu* (preduzetništvo je nužno zlo, odnosno u razvijenim društvima preduzetništvo zauzima visoko mjesto u skali sistema vrijednosti), *značaj jeresi* (samo um koji se odupire dogmama je um pogodan za inovaciju; obrazovanje ne znači „inspirati mozak” već je obrazovanje u funkciji formiranja pojedinaca koji su inovatori i jeretici), *značaj korisnosti* (prihvataju se samo predlozi i teorije koje imaju praktičan uticaj, dok u nerazvijenim sredinama teorije koje nemaju praktičnu upotrebljivost imaju veliku snagu), *norme ponašanja* (razvoj traži profesionalizam, preciznost, ljubaznost i jasnost; u nerazvijenim društvima na poklanja se velika pažnja odnosima između ljudi), *pogled na život* (u razvijenim društvima njime upravlja sam pojedinac; u nerazvijenim sredinama život je sudbina).

Stanje većine od ovih kulturnih sastavnica razvoja u Crnoj Gori je nepovoljno i kulturni ambijent je više ambijent karakterističan za nerazvijene zemlje. *Modelu preduzetničko-inovacijskog razvoja Crne Gore (kvantna ekonomija) postojeći sistem vrijednosti nije naklonjen. Sadašnji sistem vrijednosti je zasnovan na ekstrapolaciji siromaštva i njegovoj moralnoj opravdanosti.*

Inovativnu ekonomiju nije moguće stvoriti u većini društava u regionu. U sadašnjim strateškim dokumentima razvoja Crne Gore ova komponenta se ne uzima u obzir, čak to nije slučaj ni sa dvije strategije koje bi o tome trebalo da imaju jasno

postavljen odnos „Strategija naučnoistraživačke djelatnosti Crne Gore” i „Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća”.

U tom pravcu potrebne su rasprave o realizaciji sljedećih ideja:

- kreiranje nacionalnog inovacijskog sistema;
- redizajniranje sistema obrazovanja i obuka inovativnih ljudi i preduzetnika;
- kreiranje infrastrukture za ekonomiju 21. vijeka;
- kreiranje domaćih i regionalnih poslovnih i inovativnih mreža i klastera;
- razvoj regionalnih trajektorija saradnje i povjerenja.

5. Zdravlje i ekonomski razvoj

Zdravlje pojedinca i zdravlje nacije je važan faktor ekonomskog razvoja. Stoga se ulaganje u zdravlje ne treba shvatati kao trošak, već kao investicija u socijalni i ekonomski razvoj.

Otuda je zdravlje *ekonomsko dobro!* To je suprotno tradicionalnom shvatanju koje teško može prihvatiti da je primanje vakcine ekonomsko dobro. Zdravlje je dobro, jer povećava zadovoljstvo i sreću pojedinca i povećava njegovu proizvodnu sposobnost. Sadašnji sistem zdravstva je još uvijek postavljen na osnovama tradicionalnog shvatanja da su izdaci za ovu oblast trošak, a ne ulaganje. Ukupni izdaci za zdravstvo su oko 6-7% GDP-a u Crnoj Gori. Ovako visoka potrošnja je znatno iznad prosjeka zemalja sa sličnim nivoom dohotka.

U cilju prelaza sa koncepta *zdravlja kao troška* na koncept *zdravlja kao ulaganja* potrebno je preduzeti neke mjere:

- nastavak reforme primarne zdravstvene zaštite;
- univerzalni pristup zdravstvenoj zaštiti;
- povezivanje javnog i privatnog sektora;
- uvođenje dobrovoljnog zdravstvenog osiguranja;
- poboljšanje kvaliteta i efikasnosti pomoću intervencija na strani ponude;
- dodatno ohrabrenje ulaska privatnog kapitala u oblast zdravstva;
- razvijanje zdravstvenog informacionog sistema.

6. Sport i razvoj samopouzdanja svakog pojedinca

Kao što je ukazano na potrebu promjene shvatanja zdravlja, tako je potrebno promijeniti i shvatanje sporta, *a u pravcu tretiranja ove vrste aktivnosti kao ekonomskog dobra!* Zapravo, sport utiče na povećanje zdravlja i fizičke kondicije ljudi, što povećava proizvodne i inovativne sposobnosti pojedinca. Ova konstatacija je posebno važna danas kada mladi ljudi pored računara provode sate i sate, kada prosječni građanin troši oko 4 sata dnevno ispred TV-a.

Sport razvija samopouzdanje, vjeru pojedinca u njegove sposobnosti, vjeru da nešto možete postići.

Isto tako, samopouzdanje jednog naroda i njegove elite je važan ekonomski faktor. Da li nam fali ovaj resurs u Crnoj Gori? Da li više vjerujemo u tapšanje po ramenu stranih konsultanata i nove birokratije, ili, što je mnogo važnije, imamo vjeru u svoje znanje i svoje interese? Sport nas upravo uči kako da u okviru datih pravila ostvarimo svoje interese (pobijedimo meč)!

Kako da se razvija preduzetničko-inovativni razvoj u društvu gdje nema fizičke dinamike? Da li je moguća mentalna dinamika koju traži „ekonomski kvant” bez fizičke dinamike? *Sjedeće-ležeće društvo teško da može da bude ambijent za nove ideje i društvo znanja!*

Sport razvija i određeni sistem vrijednosti koji odgovara preduzetničko-inovativnom modelu ekonomskog razvoja za koji se zalažemo. Prije svega, radi se o vrijednostima koje počivaju na odnosima među ljudima (tolerancija, ljubaznost, profesionalizam), kao i razvoju takmičarskog – konkurentskog duha, zatim na razbijanju straha od pobjede (strah od pokušaja i neuspjeha), ali i jačanju sposobnosti kako pobijediti poraz (ponovo pokušati – što je osnov svake inovacije). Na tvrdnju da je poznat po rješenju problema relativiteta, Ajnštajn je kazao da to nije istina: „Priznanje mi je dodijelilo nekoliko hiljada načina kojima sam dokazao kako se taj problem ne može riješiti”. Kako se u Crnoj Gori vrednuje bezuspješni pokušaj?

Da li je društveni ambijent u Crnoj Gori imao tolerancije prema traženju konačnog ili boljeg rješenja ili traženju „savršenosti u prvom pokušaju”? Sport je način na koji se može razbijati ova „paradigma savršenosti”, koja je pokušaj prikrivanja neznanja i straha od sebe.

Kako stimulisati ulaganja privatnog kapitala u ovu oblast, a prije svega kao vid donacija i filantropije? Kako da se promijeni mišljenje kreatora budžeta da sport treba da ima isti tretman kao obrazovanje i zdravstvo i da se shvati kao kapitalna investicija?

10. RIZIK – TAČKA SUDARA LOKALNOG I GLOBALNOG MIŠLJENJA

Pojam rizik danas „otkriva neke od najtemeljitijih osobina svijeta u kome živimo” (Gidens).

Globalizacija povećava rizik. Rizik je neodvojiv od vjerovatnoće i neizvjesnosti. Ne može se reći da neko nešto rizikuje ako je ishod akcije koju preduzimamo u potpunosti izvjestan.

Rizik nije isto što i hazard i opasnost. Rizik se odnosi na hazard koji se aktivno procjenjuje u odnosu na mogućnosti koje slijede. Ako neko skoči sa petnaestog sprata – to je situacija bez rizika. Ishod je unaprijed poznat. Ali, ako ide u novi poslovni poduhvat, onda svaki preduzetnik, menadžer projektuje mogućnost da uspije, odnosno procjenjuje rizik.

Rizik je posebno važna kategorija i dio načina razmišljanja u društvima okrenutim budućnosti (analiza mogućnosti da se nešto desi), odnosno u društvu i ekonomijama koje žele da se otrgnu od prošlosti. *Rizik je pokretač dinamike u društvu, u*

društvu „koje želi da odredi svoju budućnost ne prepuštajući taj posao religiji, tradiciji ili hirovitosti prirode”. Danas rizik nose klimatske promjene, tehnološka otkrića, ekološki problemi i sl. Posebno, rizik proizilazi iz nemogućnosti kontrole sistema – on je otvoren i globalan!

Nema govora da se može usvojiti negativan stav prema riziku. Rizik se mora svoditi na najmanju moguću mjeru, ali aktivno prihvatanje rizika predstavlja suštinski činilac dinamične ekonomije i inovativnog društva. Globalizacija nas suočava sa mnoštvom novih situacija gdje će nam *trebati više hrabrosti nego opreznosti*, jer samo tako možemo podržati inovacije i druge promjene. Uostalom, jedan korijen riječi „rizik” u originalu, na portugalskom, znači *usuditi se!*

Da li naš mentalitet ima dovoljno razumijevanja za rizik? Da li je rizik dio našeg sistema vrijednosti? Da li je prihvatanje rizika naša karakterna crta? Za odgovore na ova pitanja potrebne su psihološke analize. Ipak, očigledno je da ljudi npr. preferiraju državni posao u odnosu na biznis! Zašto? Plaše se rizika koji sa sobom nosi posao na tržištu, posebno globalnom. *Siguran državni posao, sigurno radno mjesto i sigurna plata – koliko god su (ne)atraktivni, još uvijek zaokupljaju najveći dio stanovništva.* Tome doprinosi i velika državna potrošnja i veliki broj zaposlenih sa sigurnim radnim mjestom.

Kako riješiti taj mentalni problem, po kome se *sigurnost mnogo više vrednuje od prosperiteta (dinamične promjene)?*

Da li je možda odgovor u sistemu obrazovanja i u organizaciji države i društva?

11. POTENCIJALNA STOPA RASTA CRNOGORSKE EKONOMIJE

Na bazi prethodno saopštenih rezultata istraživanja u okviru ovog potprojekta, ali i nalaza drugih potprojekata projekta „Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti” (Demografski razvoj, Obrazovanje, Energija i razvoj i Ekološki razvoj), pokušavamo da odgovorimo na pitanje *kolika je moguća, potencijalna stopa rasta GDP-a u Crnoj Gori.* Ovo istraživanje je počelo hipotezom da je veličina i stopa rasta GDP-a pretpostavka osnovnog cilja razvoja: povećanje bogatstva svakog pojedinca, razvoj sistema vrijednosti zasnovanog na logici bogatstva.

Obračun potencijalne stope rasta polazi od sljedećeg:

1. Crna Gora je mala ekonomija;
2. modela otvorenog rasta;
3. članstva u EU i NATO.

U pojedinačnim autorskim radovima članova istraživačkog tima detaljno je objašnjen obračun potencijalne stope rasta.

Kalkulacija ove stope se vrši na tri načina.

1. Prvo se stopa rasta obračunava *regresionom analizom*:

$$Y = a + bX_1 + cX_2 + \dots + nX_n.$$

U ocjeni regresione zavisnosti kao faktori rasta su uzeti:

- a) inicijalni nivo GDP-a;
- b) investicije;

- c) FDI;
- d) spoljni dug;
- e) državna potrošnja;
- f) rast stanovništva;
- g) socijalne nejednakosti.

2. Obračun rasta se vrši i na bazi *računa rasta* – Cob-Douglasove proizvodne funkcije $Y = a L^x K^{(1-x)}$, gdje je: L – demografski rast; K – rast investicija.

3. Rast se računa *upoređivanjem realne* (postignute) stope rasta sa *prosječnom stopom* – tzv. HP (Hodrick-Prescott) filterom kojim se izravnavaju istorijske stope rasta.

Shodno rezultatima ovih kalkulacija, dobijamo prosječnu potencijalnu stopu rasta:

Tabela 19. Potencijalne stope rasta

Zemlja	HP filter	Regresiona analiza	Račun rasta	Prosječna stopa rasta
Crna Gora	3,6	7,7	4,5	5,3
Makedonija	2,2	3,3	4,4	3,3
Srbija	5,3	3,8	7,3	5,5
Bosna i Hercegovina	5,2	2,9	4,5	4,2
Hrvatska	3,9	4,4	5,7	4,7

Izvor: Bečki institut za međunarodne ekonomske studije

Kao što vidimo, potencijalna stopa rasta Crne Gore varira od 3,6% do 7,7%. U prosjeku se kao indikator dugoročnog rasta može uzeti stopa od oko 5,3%. Ovo je dugoročna stopa rasta. Ona može biti veća u početnom periodu, a da se usporava protokom vremena. Ovo znači da bi u sljedećih 30 godina apsolutni rast bio od 200 do 400 miliona, odnosno u sljedećih 30 godina GDP bi se otprilike dva puta povećao – i oko 2030. godine bio blizu 10 milijardi, odnosno dohodak po glavi stanovnika bi iznosio oko 14.500 EUR ili oko 70% sadašnjeg evropskog prosjeka GDP per capita.

Ako pođemo od pretpostavke da je potencijalna stopa rasta GDP-a u EU oko 2%, kada možemo očekivati sustizanje evropskog prosjeka? Stopa sustizanja odnosno konvergencije je oko 3,3%, što otprilike znači da bi se za oko 30 godina, negdje oko 2040., sustigao evropski prosjek.

Sa stanovišta istorijske distance, ovo bi bio epohalan rezultat ekonomskog razvoja u Crnoj Gori.

Šta je u *kratkom i srednjem roku* ključni faktor održivosti odnosno postizanja ove stope rasta?

To je *održivost bilansa plaćanja!* S obzirom na zavisnost rasta od međunarodne trgovine i finansija, održivost bilansa plaćanja je važna.

Ovo posebno zato što oslanjanje na strane finansijske izvore povećava izloženost crnogorske ekonomije promjenama finansijske klime u svijetu. To se posebno vidi sada u finansijskoj krizi, a za malu otvorenu zemlju to je stalni izazov.

Naše kalkulacije pokazuju da:

1) sadašnji nivo zaduženosti (deficita) je veći od nivoa održavanja duga pri postojećoj stopi rasta GDP-a;

2) ako se u dužem roku ostvaruje potencijalna stopa rasta GDP-a, rast zaduženosti, kao i indikator održivosti privrednog rasta, u maloj i otvorenoj ekonomiji ne bi trebalo da ima drastičan uticaj na dugoročnu održivost privrednog rasta.

Uopšteno govoreći, potencijalni rast crnogorske privrede bi trebalo da obezbijedi relativno *brz proces konvergencije sa privredama EU*, a *spoljašnje ograničenje ne bi trebalo da uspori taj proces*. No, funkcionalno posmatrano, deficit na tekućem računu bi trebalo da se približi značajno nižem nivou.

Koji su izvori rasta?

Kako bi trebalo da izgleda crnogorska ekonomija u tom periodu sustizanja evropskog prosjeka?

U osnovi, to je *strategija ekonomskog kvanta*, koji obuhvata procesno i sinergetsko rješavanje problema koji su navedeni u prethodnoj analizi – u kratkom i dugom roku!

Ovdje problemu rasta, odnosno ekonomskog kvanta, prilazimo sa druge strane – sa pozicije uobičajene ekonomske teorije rasta.

Ako se pođe od faktora rasta, slika za Crnu Goru je relativno jasna.

Izvori rasta su:

1. raspoloživi rad i njegova produktivnost;
2. akumulacija kapitala i stopa prinosa na kapital;
3. ukupna produktivnost (nevidljivi uticaj tehnologije, kulture i sporta).

Raspoloživi rad u dugom roku ne može biti ozbiljniji izvor rasta. Demografske projekcije ne ukazuju na to da bi privredni rast Crne Gore mogao biti značajno podstaknut rastom radno sposobnog stanovništva. Ne treba očekivati značajno povećanje nataliteta u Crnoj Gori. Demografska tranzicija u Crnoj Gori je završena: niske stope nataliteta i povećanje stopa mortaliteta usljed starenja stanovništva.

Broj stanovnika se može povećati imigracijom, što svakako treba očekivati u sljedećih 20-ak godina.

Imajući u vidu ograničenje broja stanovnika, doprinos rada se može očekivati samo kroz *porast produktivnosti*, što podstiče *veći značaj ljudskog kapitala*. A ovo znači da će privredni rast zahtijevati ili, drugačije rečeno, zavisiti od *akumulacije znanja i uopšte različitih sposobnosti*. Ukoliko bi, pojednostavljeno rečeno, crnogorska privreda trebalo da se približi prosjeku evropske privrede, to znači da bi se *produktivnost rada morala povećati više puta*.

Ako hoćemo da ostvarimo stopu potencijalnog rasta od 5%, onda bi marginalni doprinos rada morao da poraste nekoliko puta.

Za razliku od rada čiji će doprinos biti više intenzivan (produktivnost), nego ekstenzivan (obim radne snage), *akumulacija kapitala (investicije)* može da bude i intenzivna i ekstenzivna.

Pored veličine kapitala važna je i njegova struktura i produktivnost, tj. stopa povraćaja uloženog kapitala.

Ukoliko Crna Gora želi da ima konvergentni razvoj – da sustigne evropski prosjek, onda i akumulacija kapitala i njen doprinos moraju da budu veći od evropskog prosjeka.

Ova pojava da se crnogorski razvoj, pogotovu u kratkom i srednjem roku, mora zasnivati na visokom prilivu stranog kapitala ne znači da ne treba povećavati domaću štednju. Ako se sada pogleda račun o održivosti deficita platnog bilansa, jasno je da treba *smanjivati zavisnost od stranih ulaganja i povećavati doprinos domaće štednje i povećati oslanjanje investicija na domaću štednju.*

Ovo znači da je potrebno mnogo više hrabriti formiranje *domaće preduzetničke klase; preduzetničke klase sposobne za konkurenciju na regionalnom i evropskom, odnosno globalnom tržištu.* Dugoročno posmatrano, crnogorska ekonomija bi mogla da bude izvoznik kapitala, posebno kada je riječ o ulaganju u susjedne zemlje.

Pored obima investicija, važna je i njihova *struktura.* Na duži rok vrijednost imovine zavisi od prinosa koji ona donosi. Zato i jeste važna produktivnost kapitala. Ona opet zavisi od sektora u koji se ulaže.

Nema sumnje da će *sektor usluga ostati dominantan* u dužem roku. Ali i u tom sektoru postoje razlike kada su u pitanju stope povraćaja. Tako ulaganje u nekretnine ima ograničeni doprinos rastu, jer postoje granice do koje mjere se rente mogu koristiti u razvoju. Zato su važna ulaganja u one uslužne sektore u kojima prevladavaju *rastući prinosi*, a to je svakako slučaj u *finansijskom sektoru, u obrazovanju, u nauci i novim tehnologijama, u zdravstvu.* Pored usluga potrebno je razvijati proizvodnju, posebno inovativnu industriju, poljoprivredu i tzv. zelenu ekonomiju.

Treći izvor rasta je *ukupna produktivnost* (sve ono što nije rad i kapital u užem smislu). To su *tehnološki napredak, inovativnost, kreativnost, nove ideje i institucionalni razvoj.* To je ono što smo nazvali ekonomski kvant.

Razvoj *ekonomskog kvanta* posebno se odnosi na četiri komponente:

1. *Integracije u EU.* Članstvo u EU olakšava oslanjanje na tehnološki razvijene zemlje, odnosno olakšava transfer tehnologije. Ako želimo da ostvarimo potencijalnu stopu rasta od 5,3%, pri postojećoj iskorišćenosti rada i kapitala, to nije moguće već je stalno potrebno povećavati doprinos ukupne produktivnosti (ekonomskog kvanta). Ovo se u kraćem i srednjem roku može postići preuzimanjem novih tehnologija. Upravo podizanje crnogorskog nivoa tehnologije na evropski – znači veći doprinos ovog faktora i veću stopu rasta. To je važan doprinos integracije Crne Gore u Evropsku uniju. Svakako, ovo je potreban, ali ne i dovoljan uslov dugoročnog ostvarivanja potencijalne stope rasta GDP-a!

2. *Integracije u NATO.* Visok stepen bezbjednosti koji garantuje NATO-struktura je izazov ulasku novog kapitala sa globalnog tržišta.

3. Treći operativni činilac ekonomskog kvanta je *inovativnost i proizvodnja novih ideja, preduzetništvo i kreativna ekonomija.*

Ključna prednost male ekonomije, kao što je crnogorska, jeste da preduzetništvo ima mnogo manje barijera nego u većini razvijenih zemalja. Ovo se prije svega

odnosi na poreske obaveze, kao i transakcione troškove. Ulaskom u EU niz funkcija preuzima Unija. Uz to, ulaskom u EU Crna Gora treba da učini svoj regulatorni sistem fleksibilnijim i jeftinijim, što i jeste jedna od koristi ulaska Crne Gore u EU.

4. *Institucionalni razvoj.* Ako je Crna Gora oslonjena na razvoj na privatnom i stranom kapitalu, onda je potrebno da se smanji rizik ulaganja u Crnu Goru. A ovo zavisi od kvaliteta njenih ustanova. Održivi i dugoročni rast privrede u Crnoj Gori zavisi u velikoj mjeri od kvaliteta ustanova i od kvaliteta upravljanja njima. Integracija u EU tome pomaže, ali je potrebno obezbijediti *institucionalnu prednost u odnosu na susjedne zemlje*. Ali, to ne dolazi samo po sebi i automatski. Čak postoji i velika opasnost da, ako se ulazak u EU shvata mehanicistički i na platformi poslušnosti (nerazmišljanja o našim interesima), Crna Gora uđe u veoma skup institucionalni aranžman sa EU. Zato je potrebno imati valjanu i održivu dugoročnu strategiju institucionalnog razvoja nakon ulaska u EU.

Ova četiri činioca, odnosno taj ekonomski kvant, trebalo bi da budu ključni izvor rasta crnogorske ekonomije. On ističe endogene faktore razvoja i njihovu važnost u dužem roku.

Ali, pored agregatne proizvodne funkcije $Y = aK^{\alpha}L^{1-\alpha}$, uticaj na rast ima i *strukturni faktor*. Taj strukturni faktor se u planskoj ekonomiji zove *prioritet*. U tržišnoj ekonomiji to se zove *specijalizacija*.

Razlika je u tome što „prioritet” vuče ka konstruktivizmu, ka vidljivoj ruci države, dok „specijalizacija” vuče ka spontanosti, interesu preduzetnika, nevidljivoj ruci tržišta.

Zaista, u otvorenoj privredi specijalizacija je dominantno tržišno određena. To ne znači da se na tržišna kretanja pojedinci, preduzetnici, preduzeća, banke, privredne vlasti ne mogu bolje ili gore prilagođavati. Specijalizaciju određuje logika komparativnih i kompetitivnih prednosti, a koja se pretače u stvarnost kroz odluke privrednih aktera. *Od brzine tog prilagođavanja zavisi privredni rast.*

Ovo se posebno odnosi na prilagođavanje zajedničkom evropskom tržištu. U kratkom i srednjem roku, posebno u procesu pridruživanja EU, važna su *tržišta regiona*, odnosno zona slobodne trgovine (CEFTA). Specijalizacija se odnosi kako na *tržište rada* tako i na *tržište proizvoda i usluga*. Kako je Crna Gora mikrodržava i mikroprivreda, *specijalizacija ne može biti velika*, što izaziva velike posljedice na sve oblasti privrede i društvenog života.

Preduslov za doprinos i rada i kapitala i ekonomskog kvanta je *infrastruktura*. Izgradnju infrastrukture treba da pomažu evropski fondovi.

Isto tako, u cilju izbjegavanja oštrog uticaja globalnog tržišta u vremenu kriza, podsticanje proizvodnje *ENERGIJE i HRANE*, a s obzirom na prirodne okolnosti, važan je preduslov razvoja Crne Gore.

12. KOJA SU STRATEŠKA PITANJA RASTA I RAZVOJA?

Ulaskom Crne Gore u EU i NATO, i korišćenjem EURA, Crna Gora se ne može oslanjati na sopstvenu trgovinsku i monetarnu politiku da bi se postigli strateški cilje-

vi ekonomske politike i ekonomskog razvoja. Isto tako, i mogućnosti oslanjanja na političku regulaciju su ograničeni, tako da ostaju samo mogućnosti *strukturnih reformi*.

Osnovne poluge koje u tom smislu ima Crna Gora su:

1. *Regulatorna politika*. Crna Gora bi mogla da bude u prednosti i da u okviru Evropske regulative, koja je opštija, koristi što je moguće veći stepen liberalne ekonomije. Odnosno, Crna Gora treba da se pridržava onih kriterijuma u EU koji su najliberalniji.

2. Mala zemlja ima veću mogućnost *strukturnih promjena*. Veliki broj zemalja ne može da učini svoje tržište fleksibilnim zbog visokog stepena monopolizacije. Crna Gora može da ima fleksibilnije tržište rada, proizvoda i usluga i kapitala, jer je nje-gova struktura da nije suviše podložno monopolizaciji. Ovo je važna komparativna prednost.

3. *Značaj fiskalne politike*. U krajnjem, fiskalna politika treba da se vodi načelom da crnogorski strukturni fiskalni deficit ne bude veći od razlike između crnogorske i evropske potencijalne stope rasta. Ako je evropska potencijalna stopa rasta 2%, a crnogorska potencijalna stopa rasta 5,3%, onda se deficit može kretati u tom nivou između 2% i 5,3% – oko 3% GDP-a Crne Gore.

Ovo pravilo bi trebalo da bude *pravilo Fiskalnog ustava Crne Gore*. Uz javni dug, to je indikator međugeneracijske jednakosti, dok fiskalni deficit i javna potrošnja uopšte govore o unutargeneracijskoj pravdi. Kolika će biti preraspodjela unutar i između generacija zavisi i od shvatanja pravde i društvene jednakosti u Crnoj Gori. Ova se shvatanja mogu razvijati, ali je za to važna činjenica da je Crna Gora kapitalistička, tržišna i integrisana ekonomija i kao takva samostalno teško može biti određeni sistem socijalne pravde koji je spremna da ima danas, ali i u budućnosti.

4. *Razvoj sistema vrijednosti zasnovanog na novom znanju, odnosno ekonomskom kvantu*. Bez promjena u mentalnim strukturama nije moguć održivi ekonomski razvoj Crne Gore u dugom roku, niti izgradnja društva znanja koja je strategija izbjegavanja sudbine Crne Gore kao evropske periferije. Smjelost ulaska u borbu protiv mitova i predrasuda je bazna mentalna platforma razvoja Crne Gore.

5. Insistiranje na unutrašnjoj i spoljašnjoj integraciji podrazumijeva da se u sljedećem periodu razrađuje, sa praktičnog stanovišta, *razvoj zasnovan na klasterima*.

6. Potrebno je da *svaka veća kompanija u Crnoj Gori* u procesu pristupanja Crne Gore Evropskoj uniji *radi na svom korporacijskom planu pristupanja evropskom tržištu*. Bez ovakvog prilaza mnoge kompanije će biti zatečene ulaskom u EU i mogu postati žrtve logike da nas u EU čeka „med i mlijeko”.

Krajnji zaključak je da dugoročni izgled crnogorske ekonomije zavisi od integracije u evropsko tržište. Formalno članstvo u EU i NATO je samo prvi korak ka tržišnoj integraciji. Kako to iskoristiti? Isto tako, potencijalni rast više zavisi od integracija u evropsko tržište, nego od integracija u regionalnu ekonomiju, koja ima važnost u kraćem i srednjem roku. Za sve ovo su potrebne mjere od kojih je većina pomenu-ta i objašnjena u ovom projektu.